3576-21

НСГБ НААН

9576

Благотворительное Общество изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ.

№ 19 Ціна 8 к.

Народного
95 76 636.

РОЗМОВА ПРО СІЛЬСЬКЕ ХАЗЯЙСТВО

636

2-га КНИЖКА

1939 г.

Видання четверте доповнене.

Е. Чикаленко.

16 ИЮЛ 2014

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Тип. Т-ва п. ф. „Электро-Типографія Н. Я. Стойковой“, Знаменская, 27.
1910.

Извлеченіе изъ устава „Благотворительнаго Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ“, утвержденнаго 19 ноября 1898 года.

§ 1. Общество имѣетъ цѣлью придти на помощь религіозно-нравственному развитію и экономическому благосостоянію малорусскаго народа. Съ этой цѣлью Общество издаетъ одобренныя цензурою дешевыя и доступныя по языку и изложенію книги, какъ религіозно-нравственнаго содержанія, такъ и по всѣмъ отраслямъ сельско-хозяйственнаго и вообще промышленнаго знанія, а равно и литературно-художественнаго содержанія.

§ 2. Общество состоитъ изъ неограниченнаго числа членовъ, коими могутъ быть совершеннолѣтнія лица обоего пола, за исключеніемъ учащихся въ учебныхъ заведеніяхъ, состоящихъ на дѣйствительной воен… …лицъ, ограниченныхъ …

§ 3. Члены … …ъ-сотрудниковъ и … …а-ніемъ по избра…

§ 4. Въ по… …о-браніемъ лица, … …зу Общества или …

§ 5. Члены … …ся, а взамѣнъ того … …ии.

§ 6. Дѣйст… …о-сящія въ касс… …из-мѣръ единовре… …о-выхъ взносовъ …

Примѣч… …и рукописи, …р-бургъ, на …къ № 261).

НЭБ РНБ

ТОВАРИ…
Зберігач… № Т. К.
ЦНСХБ 1956
1987
пр 35
65
БИБЛІОТЕКА Народнаго …
95.76 636
1936 г.
52
Пр.65 г.
16 КВІ 2014
1- ЖОВ 2013

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО ИЗДАНІЯ ОБЩЕПОЛЕЗНЫХЪ И ДЕШЕВЫХЪ КНИГЪ.

РОЗМОВА ПРО СІЛЬСЬКЕ ХАЗЯЙСТВО.

2-га КНИЖКА.

Худоба: коні, скотина, свині та вівці.

(З 20 малюнками).

Е. Чикаленко.

Видання четверте доповнене.

Первое изданіе одобрено Ученымъ Комитетомъ Министерства Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ и допущено Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія въ Библіотеки учительскихъ семинарій, въ учительскія библіотеки начальныхъ училищъ и въ безплатныя народныя читальни и библіотеки.

Премірована в 1900 р. Харьківським сільсько-господарським товариством і в 1910 р. на Катеринославській областній виставці великими срібними медалями.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія Т-ва п. ф. „Эл.-Тип. Н. Я. Стойковой“. Знаменская, 27.
1910.

ОГЛАВ.

	Стор.		Стор.
Коні	5	Швицька	31
Арапські	5	Шортгорнська	26
Англійські	6	Годівля скотини	33
Арденські	10	Хвороби	37
Битюжські	12	**Вівці**	38
Клайдесдальські	8	Волошські	39
Рисисті	13	Каракульські	41
Степові	14	Решетилівські	40
Шведські	11	Романівські	43
Годівля коней	15	Цигай	40
Хвороби кінські	21	Чушки	39
Скотина	24	Шпанські	38
Голандська	24	Хвороби овечі	44
Київська	30	**Свині**	46
Симентальська	31	Беркширські	47
Українська	27	Іоркширські	47
Холмогорська	25	Годівля свиней	49
Шаролезька	30	Хвороби	50

ХУДОБА:

Коні, скотина, свині та вівці.

Одного осіннього вечера зайшов до мене сусіда, заможний та поважний хазяїн, ми й розбалакались.

— Ну що, Іване Карповичу, обмолотились?

— Та вже, слава Богу!

— То знаєте, що я вам скажу? Я думаю оце їхати у Київ, поїдьмо разом; ви-ж давно збіраєтесь побувати в Київі.

— Та воно правда. Вже скілька років збіраюсь поклонитись святим угодникам Печерським... Та нехай вже весною, бо тепер ще роботи не скінчили. . .

— Та діти й сами управляться, нехай привикають без старої голови, а ми вдвох з вами і майнемо у святий Київ. Тепер там виставка, саме тепер туди понаводили коней, скотини, овець.

— Що-ж то—ярмарок такий, чи що?

— Ні, не ярмарок, а виставка. На виставці, бачите, виставляється на показ все, що не єсть на світі. Всякі фабрики та заводи виставляють те, що на їх виробляється, навіть показують, якими машинами все у їх робиться. Показують, з чого та як виробляються сахар, мило, свічки; показують, як тчуться на фабриках полотна, сукна, шовки. Фабрики машин виставляють на показ: паровики, молотильні, плуги, сівалки та все, що належить до хазяйства. Хазяїни показують, який у їх сіється хліб, які у їх викохуються коні, скотина, то-що.

— Та це, знаєте, хороша вигадка. Щоб оце все побачити, то треба все царство обьїхати, а на цій виставці, то я за день все побачу.

— Це правда! Ну, за день всього не обдивитесь, там треба з тиждень просидіти, а все таки хоч в одному місці. Ну, так їдемо?

НСГБ НАН

— Треба буде ще порадитись з своїми, чи управляться то вони без мене.

— Управляться! Гледіть, швидче радьтесь тай поїдемо, бо скоро й виставка розьїдеться.

— Добре. Ну, бувайте здоровеньки. От, мої будуть дивуватись, як почують, що я думаю з вами у Київ їхати.

Довго радився мій сусіда. Видно, не хотілось йому їхати, не скінчивши роботи. Боязько було, щоб діти чого не накоїли без його в господарстві. Та я таки умовив його, і днів через скілька приїхали ми до Київа.

Взяли собі кімнатку в манастирській гостинниці і пішли обдивлятись город. Ввесь перший день ходили по Київу.

Побували в Печерській Лаврі, по всіх манастирях, оглядали і новий Володимирський собор.

Другого дня зранку поїхали на виставку. Виставка ця займала пляц десятин в двадцать, як не більше. На тім пляцу побудовані були рядами величезні будинки, наче дома в великім городі. А в тих будинках порозставлено на показ все, що люде попривозили на виставку. В одніх будинках стояли всякі плуги, сівалки, молотилки та все, чим люде роблять коло хліба.

В других будинках розставлено те, що виробляється на сахарних, миловаренних та инших заводах. В третіх виставлено те, що добувається в землі: камьяний вугіль, всяке каміння, руди. Одним словом, тут було виставлено все, що виробляється у всяких господарствах, на всяких фабриках та заводах.

До самого вечора ходили ми по виставці, все обдивлялись, до всього приглядались. Іван Карпович про все мене роспитував,—де що береться, з чого робиться, для чого воно. Я росказував йому про все, що знав.

Вже смерком вернулись ми на кватирю дуже потомлені.

— Знаєте,—каже Іван Карпович,—я за ввесь свій вік не бачив стільки, скільки побачив за сьогодня.

— Це ми обдивлялись усе загалом, а тепер нам треба добре обдивитись коней та скотину. Завтра зранку прямо підемо до коней, а як розглядатимем їх, то я вам роскажу про те, які бувають породи коней, в яких краях вони викохуються.

Другого дня рано приїхали ми на виставку і пішли в кіньский одділ.

Для коней там побудовані були величезні деревьяні конюшні з широкими дверима по обох причілках. Одчинивши двері, ми увійшли в довгу вуличку чи коридор; коридор цей був зроблений через всю конюшню, од одного причілка до другого. По обидва боки цього коридору пороблені були просторі станки, так що коні в їх не привьязувались, а ходили вільно, щоб кожного коня можна було оглянути зо всіх боків. Над кожним станком прибита табличка, на якій написано, як зветься коняка, скілько їй літ, якої породи та чия вона.

Обійшли ми всі конюшні: було ще рано, народу на виставці ще не було, тілько конюхи чистили та мили коней. Я й почав росказувати Івану Карповичу про породи тих коней, яких ми розглядали.

Коні.

На світі є багато пород коней; мало не кожна сторона, кожний край мають свою породу. Єсть породи коней лехких, прудких, здатних тілько під верх; ці породи звуться *верховими* і розводяться найбільше для ремонту конниці.

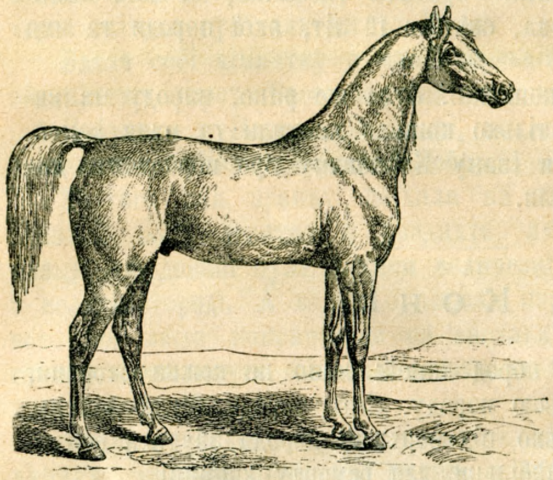
Є породи *робочих* коней, що розводяться тілько для роботи; між ними є коні дуже великі на зріст, кріпкі та тяжкі; вони не можуть прудко бігати, зате помаленьку, ходою возять велику вагу; звуться вони возовими чи ломовими кіньми. З робочих пород є й невеликі на зріст, зате складом густі та кріпкі коні; вони бігають невеликою риссю і здатні найбільше до сільської роботи; ці-ж коні йдуть і в артилерію та військовий обоз. Окрім цих сортів коней єсть ще породи *шорних* чи *каретних* коней; ці породи мало здатні під верх та до роботи, зате вони гарно ходять в шорах, в запряжці, з цих пород найкращі рисисті коні.

З *верхових* пород найбільше всім відома—**арапська** порода коней. Ось дивіться, оце арапський жеребець (мал. 1-й).

Арапська порода викохується арапами в степах, що звуться аравійською пустинею. В роботу арапський кінь не

годиться, зате під верх він дуже здатний, він прудкий, лехкий, терплячий та гонкий. Росказують, що арапський кінь може день-у-день цілий тиждень пробігати по 100 верст в сутки і не втомиться.

— А, мабуть, правда. Я знаю арапських коней. Колись, ще за кріпацтва, наші пани мали багато цих коней, отакого самого складу, як цей. Ну, тай прудкі-ж були! Лехкі, як вітер, та гарні, як намальовані, а на зріст були невеликі, так як і цей жеребець.

Малюнок 1. Арапський жеребець.

— Та арапські коні не бувають на зріст більші, як два аршини, зате подивіться, які складні та гарні. Бачите, головка маленька, весела, трохи увігнута в переніссі, очі великі, розумні, ніздра тонкі та широкі. Шия вигнута ободом, спина та зад рівні аж до хвоста, здухвини малі, ноги тоненькі, сухі. Масть найбільше біла та гніда.

— У наших панів були все золотисто-гніді, золотисторижі, бувало аж полискуються на сонці.

— Про розум арапських коней росказують дуже багато. Кажуть, що вони так привикають до свого хазяїна, що бігають за ним і слухають його, як собаки. Перше сю породу дуже любили і багато її викохували, а тепер вже покидають її.

— Через що?

— Перш усього через те, що арапський кінь не здатний до роботи, він дуже гарячий та малосилий. Тай під верх він тепер менче здатний, ніж англійський скакун, бо він слабший і таки бігає не так прудко, як англійський кінь.

Оце **англійський скакун** (малюнок 2).

— Господи, який високий! І де він такий виродився?

— Літ з вісімсот тому назад англійці почали привозити в свою землю арапських жеребців і спускати їх з своїми кобилами. З того часу й виробилась у їх порода коней, що стала тепер найкращою верховою породою. Тепер англійські скакуни вважаються далеко кращими верхівцями ніж арапські коні. Вони не такі розумні, не такі гарні, як арапські, а зате більші, дужчі й прудкіщі. Скілька раз робили пробу на скачках, та раз-у-раз англійські скакуни випережали арапських.

Малюнок 2. Англійський скакун.

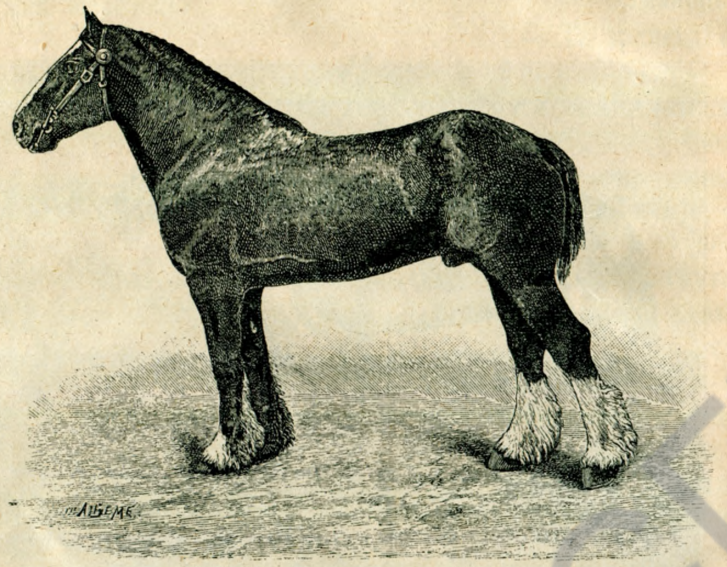
Ростом англійський скакун найчастіще буває два аршини й шість вершків. Вишина коней виміряється від земли до холки.

— Я бачив. Коли вибірали у нас коней до війська, то біля передніх ніг ставили таку міру, а на їй накарбовані аршини та вершки, як на сажневі.

— Голова у англійських скакунів не маленька, шия довга, спина рівна, а зад трохи спусковатий чи звислий. Англійці помічають, що скакуни з спусковатим задом прудкіще бігають за тих, що мають зад рівний. В персах скакуни вузьковаті, передні ноги у їх не розставлені широко. Ноги у скакунів тонкі, а зате сустави на їх широкі та кріпкі.

РЕПОЗИТАРІЙ

Масть на їх найбільше гніда та рижа. Тепер англійських коней викохують скрізь; у нас їх найбільше є в Польщі та на Дону. На наших казенних заводах теж є багато англійських жеребців. Казна пеклується, щоб у нас росплодилось як найбільше англійських коней, бо тепер всі упевнились, що від англійських жеребців виходять накрайщі верхові коні для війська. Треба ще сказати, що від англійських жеребців та від простих, та широких кобил виходять дуже добрі шорні коні.

Малюнок 3. Клайдесдальський жеребець.

Англійських жеребців можна придбати на заводі Великого Князя Димитрія Константиновича, в Дубровці Миргородського уїзду Полтавської губ., недалеко від ст. Дубровський Конний Завод.

Добрий завід англійських скакунів є і в Ставищах Київської губ. графа В. А. Браницького, біля Білої-Церкви.

Окрім того, на кожнім казеннім заводі викохуються англійські скакуни.

З *возових* пород коней найбільше відомі: **бельгійська**, **першеронська**, **суфолькська**, а найкращими возовиками тепер вважаються **клайдесдальські** коні. Оце вони (мал. 3).

— Та це слон, а не кінь! Я ще такого велетня не бачив!

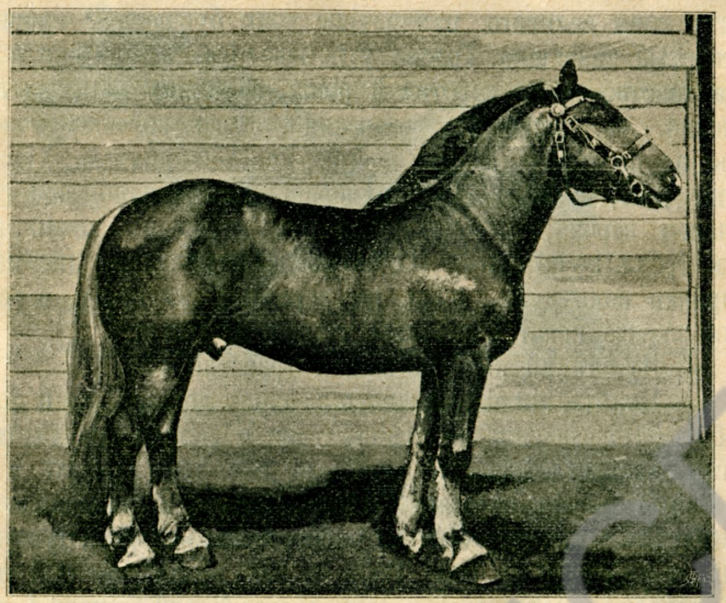
— Правда, коні возової породи дуже великі. **Клайдесдальська** порода коней викохується в Англії, а прозивається так через те, що виробилась вона в долині річки Клайд в Шотландії. Росказують, що літ триста тому назад англійці привезли в Шотландію бельгійських жеребців. Од цих жеребців та шотландських кобил і виробилась клайдесдальська порода. Тепер ця порода вважається за найкращу возову породу, а через те вона викохується по всіх краях; у нас в Россії на кожнім казеннім заводі є клайдесдальські жеребці. Росту вони великого, найчастіще вони бувають 2 аршина з четвертью заввишки. Голова у їх невелика, та широка в лобі, шия товста, спина коротка й рівна, здухвини малі, зад трохи звислий, та широкий і роздвоєний. Ноги короткі, товсті і мало не по коліна обросли довгою мнягкою мичкою. Хвіст та грива довгі, густі і трохи кучеряві. Масть найбільше гніда, а часом ворона, та у всіх клайдесдальських коней задні ноги трохи не по коліна білі, а на лобі невеличка лисина. До поправки вони дуже добрі, не вередливі на пашу, через те вони завжде повні і не скоро спадають з тіла.

— Ну, такий кінь за наших троє ззість!

— Правда, він більше ззість за нашу коняку, та й більше зробить. Порода ця не ніжна, вона терпляча до холоду: в Англії клайдесдальських лошат до двох год держуть в полі до пізньої осени, і тілько зімою беруть в конюшню. Від клайдесдальських жеребців та наших кобил виходять дуже гарні коні до роботи й до їзди. Вони не такі великі, не такі тяжкі, як настоящі клайдесдалі, а зате далеко більші, ширші і дужчі за наших коней. Такими кіньми не страшно пуститись з вагою в дорогу; не побояться вони ні гори, ні грязюки. Клайдесдальські коні дуже смирні, не норовисті і не ліниві. Треба ще додати, що клайдесдалі, як і всі англійські коні, складаються і кінчають свій ріст на третім році, а наші коні складаються тілько на пятім.

Клайдесдальських жеребців можна добути від Л. Ѳ. Валькова в Подольській губерні, недалеко від ст. Калиновка Юго-З. ж. дороги. Є добрі клайдесдалі і на заводі «Хотѣнь» Харьковської губ., графині А. Д. Строганової, недалеко від города Суми. Добрий завід клайдесдалів є ще у Н. П. Зиновьева, город Орел, собственний дом.

З *сільских* чи *господарських* пород коней найбільше відомі: **арденська**, **шведська**, **датська** та **битюжська** породи. Оце **арденська** порода (мал. 4). Родом вона з Бельгії; звідтіль вона вже росповсюдилась по всьому світі і тепер арденських коней викохують скрізь. Ростом арденські коні найчастіще бувають два аршини й два вершки заввишки, а складом вони широкі, круглі, та короткуваті. Голова у їх, як бачите, невелика, гарна, так само увігнута, як і у аранських

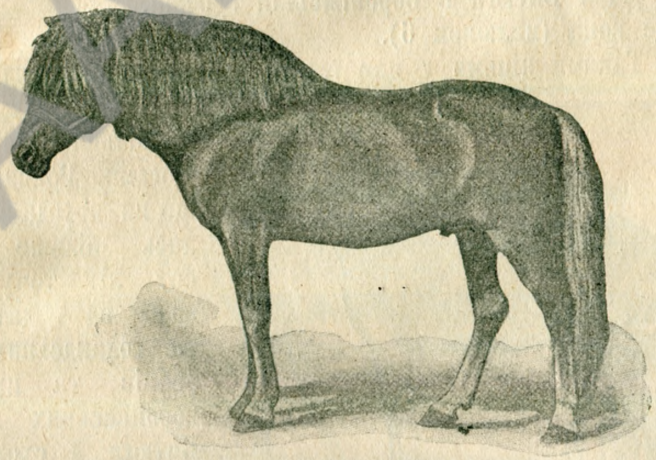
Малюнок 4. Арденський жеребець.

коней. Шия коротка, товста: перса широкі, так що передні ноги розставлені широко. Ребра круто вигнуті, спина широка, та сідлиста; зад теж широкий, роздвоєний, тільки звислий і завжде вище от переда. Ноги короткі та тонкі не по тулубу. Масть найбільше чало-гніда, чало-рижа. Арденські коні дуже крішкі до роботи і добре бігають. На пашу вони не вередливі і добре держать тіло. Натурою не гарячі, смирні і швидко привчаються до їзди. Вони рано складаються: в два з половиною годи вони вже кінчають свій ріст. Арденські жеребці, як і всі жеребці давньої немішаної породи, лошат удають в

себе: з якою-б з наших кобил не спустили цих жеребців, а лошата складом вдадуться в жеребця.

Найкращих арденських жеребців можна добути на Дубровськім заводі Великого Князя Димитрія Константиновича, коло г. Миргорода Полт. губ. Є добрі ардени у князя В. С. Кочубея в селі Жуках, недалеко від Полтави. В Херсонщині добрі ардени є у графа М. М. Толстого в Онуфрієвці, недалеко від ст. Павлиш Харьк.-Ник. ж. дороги.

А оце **шведська** порода (малюнок 5).

Малюнок 5. Шведський жеребець.

— Ну, це славна конячка!

— Коні цієї породи викохуються въ Финляндії, а звідтіля вже продаються в сусідні города для їзди; в Петербурзі мало не всі звощики їздять на шведських конях. Люде, котрі ближче знають цю породу, кажуть, що вона найбільше здатна для наших селян. Росту ці коні невеликого, зате складні, крішкі й прудкі.

— А нам і треба такої коняки, щоб і вагу везла та щоб і впорожні добре бігла!

— Та так. На зріст шведські коні рідко коли бувають більше двох аршин. Голова у їх помірна, шия товста і коротка. Ребра круті, спина широка й рівна, зад круглий та широкий. Груди у їх трохи вузьковаті, так що передні ноги часом черкаються в колінах одна об другу. Ноги сухі й

НЕ ДЛЯ НАВЧАННЯ

кріпкі. Грива й хвіст густі. Масть найбільше рижа з білою гривою та білим хвостом.

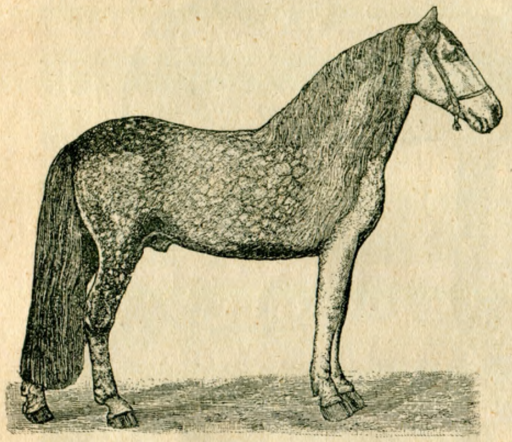
Шведських жеребців можна купити хіба по ярмарках в Финляндії та в Петербурзі.

До шведської породи найбільше підхожі — *клепера*, що розводяться коло Балтійського моря, та *вятки* — в Вятській губерні, бо ці породи зрідні шведкам. Але обидві ці породи менчі на зріст за шведок і не так здатні до роботи.

Битюжська порода коней зветься так, бо розводиться по долині річки Битюга в Вороніжській губерні.

Оце вона (малюнок 6).

— Такими кіньми у нас їздять крамарі, краснорядці.

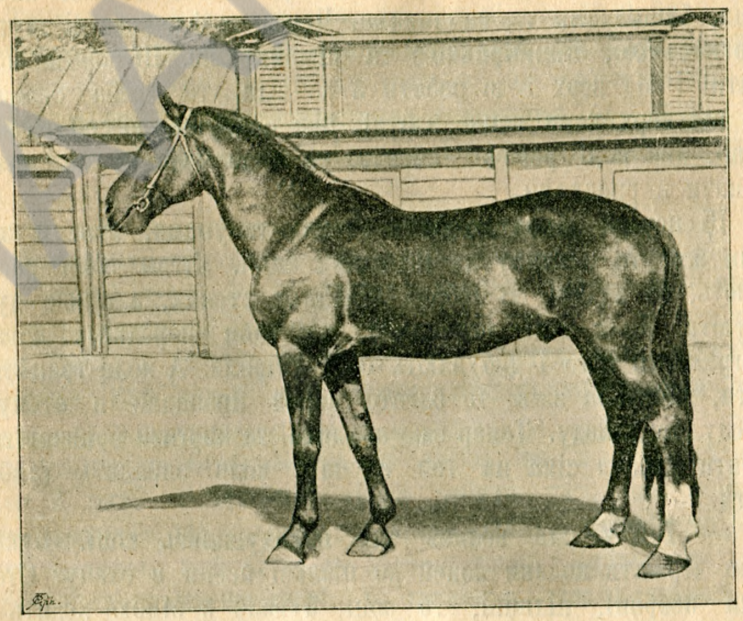

Малюнок 6. Битюжський жеребець.

— А так, вони найбільше їздять битюгами. Росказують, що ця порода виробилась більше двох сот літ тому назад од датських та голандських жеребців та простих вороніжських кобил. Битюги й схожі на датських коней, вони росту середнього — два аршини і вершка два. Голова у їх, як у датських коней, невелика, груди широкі, спина довга, здухвина велика, зад широкий, трохи звислий. Ноги короткі й кріпкі, з довгою мичкою; грива та хвіст теж довгі й густі. Масть найбільше гніда, сіра та ряба. Битюжські коні дуже кріпкі та смирні, вони здатні до всякої роботи і бігають непогано риссю. Кажуть, що ся порода тепер переводиться, бо добрих битюжських жеребців мало, а хазяїни спускають битюжських кобил з завідськими жеребцями рисистої породи, а через те битюги тончають, виходять довгоногими, вислобокими. Недавно казна завела в селі Хріновім Вороніжської губернії свій завод битюжських коней; є надія, що тепер вже можна буде доставати добрих жеребців цієї породи.

З *шорних* порід найбільше славиться россійська **рисиста** порода, або **орловська** Оце орловський рисак (мал. 7).

Зветься ця порода орловською через те, що вона виробилась на заводі графа Орлова в селі Хріновім. Назад тому літ сто з лишком граф Орлов почав спускати арапських та англійських жеребців з голандськими та датськими кобилами, з того часу і завелась ця порода. Тепер рисаки викохуються

Малюнок 7. Рисистий жеребець.

по всій Россії; в кожній губерні є по скілька заводів цієї породи, та на кожнім казеннім заводі є жеребці орловської породи.

Голова у їх велика, гарна, складом вона нагадує голову арапського коня. Шия довга та вигнута дугою. Спина і зад рівні, здухвина велика, ноги товсті з довгою та густою мичкою. Грива та хвіст довгі й трохи кучеряві. Масть найбільше ворона та сіра.

Натурою рисаки дуже гарячі, через те вони не держать тіла й не здатні до роботи. Зате ход у їх прудкий та гарний: на бігу вони високо піднімають передні ноги і забірають ними

далеко вперед. Порода ця, як сказано, виробилась недавно, усього сто літ, а через те рисаки не передають так добре свого складу дітям, як жеребці давніх порід. Лошата од простих кобил та рисака часом удаються складом в батька, а часом в матір, або в діда чи бабу.

Тепер ще треба сказати вам про монгольські, або *степові* породи коней, та їх тут нема на виставці.

Монгольські породи коней викохуються в степах киргизами, башкирами та камликами. Через те і породи ці звуться **киргизською, башкирською** та **камлицькою**. Ці породи коней здатні і під верх і до роботи й до їзди, та треба сказати, що під верх вони менче здатні, ніж скакуни, до роботи вони гірші, ніж коні робочої породи, та й до їзди їх не можна рівняти з рисаками.

Ці породи викохуються в степах табунами; літо й зіму вони живуть в степу на підніжній паші. Літом вони роскошують, бо ходять по добрих цілинних степах, а зімою дуже бідують. Коли сніг невеликий, то вони передніми ногами розгрібають його і добувають собі старник. А коли трапиться люта, завальна зіма, то багато коней пропадає в степу з голоду та холоду. Тепер вже камлики та киргизи привчаються робити запаси сіна на той случай, коли завалять глибокі сніги.

— Тай у нас колись так викохувались коні. Бувало пани держать косяки коней до пізньої осени в степу. Степи були неорані, цілинні, то коні бувало й зімою ходять по степу, коли немає снігу. В кожнім табуні був жеребець, зо двадцять маток з лошатами, стригунами та двохгодками.

— Отак тепер викохуються киргизські та камлицькі коні. Про склад їх можна ось що сказати. Росту вони середнього, складу кріпкого, особливо кріпкі у їх ноги. Голова горбоноса, спина рівна, коротка, зад трохи звислий. Грива довга—по коліна, масть буває всяка.

До цих степових коней треба притулити **донську** породу та й наших коней. Хоч наші коні тепер і дуже помішані з усякими породами, а все таки їх вважають за *степових* коней.

Ввечері на кватирі у нас знову почалась розмова.

— Ну—каже Іван Карпович,—багато ми сьогодня бачили добрих коней, а я все таки не знаю—яка-ж порода найкраща?

— А це, як для чого. Під верх найкраща порода—**англійські скакуни**. Возова порода найкраща **клайдесдальська**, а для полевої роботи найбільше підходящі **арденська, битюжська** та **шведська** породи.

Та яку-б з цих порід ви не взяли, а коли ви будете викохувати коней так, як тепер викохуєте, то й з найкращої породи не буде пуття. Од породи, од крови багато залежить, а ще більше залежить од виховання, од харчів.

А щоб ви знали, як найкраще викохувати коней, то я вам роскажу про це в подробицях.

Конюшню, або станю для коней краще будовати на високім, сухім місці, бо на низьких мокрих грунтах коні часто хворіють. Конюшня повинна буть тепла зімою, бо в теплі коні менче їдять, а швидче поправляються. Світла, ясна конюшня здоровіще для коней, ніж темна. Окрім того, коням дуже вадить, коли з темної стані їх виводять на сонце; од цього коні робляться низькоокими, а через те й полохливими. Вікна й двері в конюшні треба робити так, щоб в їй не було скрозного вітру, протягу; треба, щоб в стінах не було дірок, щілинок, шоб вітер не підвіяв коней. Краще вже держати коней прямо на дворі, у затишку, ніж в дірявій конюшні. В дірявих конюшнях і літом коні простужуються, а від того калічіють і здихають. Поставить хазяїн гарячу, мокру коняку в таку конюшню, вітер підвіє її, от, гляди, коняка й занедужала, а люде й кажуть тоді, що конюшня на нечистім місці поставлена.

Ясла треба робити помірні, щоб коняка їла нагинаючи голову як у полі, та щоб не збивала колін об ясла, та щоб не вскочила в їх.

— Я бачив, що замість ясел ставлять драбини, та з горіща й закидають сіно. Кажуть, що так краще, бо не роскидається паша.

— Ні, драбин не слід ставити, бо коні, витягаючи сіно, запорошують або й виколюють собі очі. Та й на го-

ріщі ни годилося-б складати паші, бо вона там вивітрюється та проходить духом з конюшні.

Діл, де стоять коні, повинен бути рівний, добре вбитий глиною, або вистелений деревом, щоб не було ям та вибоїв. Каменем або цеглою ніколи не треба буркувати його, бо на такій долівці коні збавляють собі ноги. Треба щоб діл не був згористий од ясел, бо на такому косогорі кобили скидають лошат, а молоді коні не рівно складаються. Для стоку сечі краще робити закритий деревом рівчак, по якому сеч стікала-б у яму.

На ніч треба коням товсто стелити, щоб їм мнягко і не холодно було лежати, а в день їм краще стояти без підстілки, тілько треба пантрувати, щоб під ногами було сухо, бо від мокроти гниє стрілка в копиті та під мичкою робляться мокреці. Конюшню завжде треба держати чисто, бо в загноєній стані заводиться всяка нечисть, а од неї хвороби. Кожного ранку треба перетрусити підстілку, суху згорнути під ясла, а мокру з гноєм викинути на двір. Почистивши конюшню, треба вичистити й коней згреблом та щіткою, а коли ніколи возитись з чисткою, то треба хоч віхтем соломи потерти їх. Чистка розганяє кров, прочищає потові дірочки, а се дуже користно для коней. Від чистки коняка робиться бадьорищою, краще їсть, скоріще поправляється. Отже в конюшні ніколи не слід чистити коней, їх треба виводити на двір, бо коням дуже вадить, коли шерсть та лупа попадають в пашу.

Літом, коли коні на підножній паші, а люде в роботі, про чистку нічого й казати, тоді нема часу з сим морочиться.

— Та літом коні й самі себе чистять: качаються, або одна другу чухає.

— А все таки літом годиться коней хоч купати, а коли немає де купати, то хоч обливати їх з відра, аби тілько не гарячих.

Годувати коней треба з толком, не треба давати їм паші без пуття. Неробочій коняці треба задавати пашу разів три в сутки і не побагато, щоб добре переїдала; разом не слід накидати багато паші. Робочих коней треба годувати краще, окрім сіна та соломи їм треба давати вівса, а коли немає вівса, то можна давати гарця по два намоченого звечора ячменю, або

ячмінної чи кукурузяної дерті з січкою, або з половою. Сухого ячменю та кукурузи не слід давати зерном, бо коні його не пережовують, а ковтають цілком, то воно так ціле марно й виходить, а часом ще й завадить, коли коняка обьється. З дертью добре давати коням і льняну полову, а житньої полови та соломи їм ніколи не слід давати, бо вони від житньої паші слабують на животи, а кобили скидають лошат.

Гарячій, потній коняці не треба зараз після роботи давати їсти, а як остигне, обсохне, тоді можна її напоїть і дать паші. Гнилої, цвілої паші або з иржою не годиться давати, особливо кобилам, бо така паша вадить. Сухе сіно, або солому треба кропити ропою—тоді коні охітніще їдять, тільки зімою не слід давати мокрої паші, бо вона швидко замерзає, а мерзлий корм дуже вадить коням. Коли в хазяйстві є всяка паша, то годиться мінять її, щоб коні охотніще їли. Навіть солому треба міняти: рано давати вівсяну, в полудень ячну, на ніч пшенишну, тілько житньої та просяної не годиться давати.

За завідським жеребцем, та за жеребними кобилами треба краще доглядати, як за иншими кіньми. Місяця за два до спуску треба жеребця почати годувати краще, треба йому давати по більше зерна, найкраще моченого набухлого, ячменю, та проїзжати його, щоб не застоювався. З жеребними кобилами треба поводиться бережно, щоб бува не поскидали лошат. Не треба їх бити, шарпати, круто повертати; не треба брати в слизьку дорогу, в тяжку роботу. Ялових кобил не слід дуже розгодовувати, бо жирна кобила швидче зостанеться яловою, ніж худа, а хоч і зажеребіє, то лоша вродиться мале, не кріпке, юлаве.

Коли коні ходять в поле на пашу, то не годиться випускати їх ранками, коли бувають заморозки, бо мерзла, холодна паша дуже шкодить коням, а особливо жеребним кобилам.

Спускати жеребця з кобилами найкраще з рук; тоді хазяїн знатиме, коли кобила приведе лоша, бо вона носить його одинадцять місяців і скілька день. Ніколи не слід пускати жеребця в табун, як це робиться по де-яких селах. В табуні жеребець марно теряє багато сили, а часом і калічіє. Окрім того він одбивається там і з такими молодими кобилами, які ще добре не склались, а цього не треба дозволяти. Ранче трьох год не слід спускати кобилу, бо молода кобила

ще сама росте, складається, а коли вона зажеребіє, то найкраща сила її йде на лошя, а не на неї. Для спуску треба вибірати місце рівне, затишне від вітру. Перше треба підвести жеребця до морди кобили, і коли вона в охоті, то доволі її спустити один раз. А коли кобила не має охоти, то силувати її не треба, бо вона хоч і прийме жеребця, а все таки зостанеться яловою. Молоді кобили, первістки, бувають часом такі полохливі, що хоч мають охоту, а бояться прийняти жеребця: таких кобил треба триножити. Коли спускається жеребець, то треба дивитись, щоб не було других коней, щоб не було крику, гаму, бо кобила і від того може зостаться яловою. Після спуску жеребця треба поводити, а кобилу, поводивши, треба держати з день окроме від других коней, щоб вона не бачила їх і не знюхувалась з ними, тоді вона швидче зажеребіє. Девятого дня треба знов попробувати кобилу; коли вона в охоті, то знов спустити її, і так само держати її окроме. Через девять день знов спустити її, коли вона в охоті, а четвертий раз вже не варт спускати, видно, що та кобила зостанеться яловою. Найкращі місяці для спуску це апріль і май, тоді кобили будуть жеребитись весною в теплу погоду. Як ожеребиться кобила, то на девятий день вона вже має охоту до жеребця. Неробочу кобилу можна зараз і спускати, а робочу краще передержати год яловою.

— То дурнісенько пропаде рік!

— А зате лошата будуть кращі та й на кобилу лекше. Ви знаєте, що лошя починає складаться ще в утробі матері, а коли кобила буде мучитись в роботі, та ще її товктиме сосунець, то лошя вродиться малосильне, погане. Коли кобила ходить дурно в табуні, то байдуже, а коли вона в роботі, то для обох лошят погано, тай на кобилу тяжко. Англійці мають найкращих у світі коней, а вони спускають своїх кобил через год. Вони кажуть, що краще викохати одно добре лошя, ніж двоє та поганих.

— Та воно правда. Рідко коли вдається викохати від робочої кобили підряд двоє лошат—то скине, то лошя таке вродиться, що недовго проживе.

— От бачите! То краще вже й не спускати кобили що-году, а давати їй год перепочивати. Жеребця теж не

слід морити—більше одного разу в день не слід спускати; тоді він в одну весну зможе відбити з сорок маток. Молодому жеребцеві треба менче давати кобил, та все таки жеребця молодче чотирьох год не слід пускати до кобил, бо він скоро постаріється і не годитиметься на завід. Ще треба завжде памятати, що не слід спускати жеребця з його ріднею. Ніколи не треба спускати батька з дочками, матір з сином або брата з сестрою, бо, коли в жеребця та кобили є яка-небудь ганч чи фальш, то вона ще в більшій мірі передасться лошатам, і завід коней швидко переведеться ні на-що.

Коли жеребець трапиться лінивий до кобил, то йому замість вівса треба рано і ввечері давати по відру намоченого звечора, набухлого ячменю.

Як уродиться *лошя*, то його зараз треба обдивиться: часом молода кобила не може розірвати сорочки, в якій родиться лошя, тоді треба самому розірвати, щоб лошя не задушилось. Часом ніздра й рот у лошати так замазані, що воно не може дихати, тоді треба бережно пальцем вигорнути той бруд з носа й рота та обмити тепленькою водою. Коли лошя не береться ссати, то його треба поплекати. Бувають такі лоскотливі первістки, що не дають лошаті ссати; таких кобил треба триножити і плекати лошя, поки вони не привикнуть. Новорождені лошата часто хворіють на запір та не можуть каляти, тоді їм вставляють в зад шматочок мила, або впускають трохи оливи.

Ввесь час, коли кобила годує лошя, її треба добре годувати, щоб у неї було досить молока. Окрім того, треба зарання привчати лошя їсти овес тай давати йому що-дня по троху з половкою. Тілько на добрім кормі лошя добре росте й складається, а коли воно змалку замиршавіє, то вже з його не буде путящої коняки. Під маткою лошат треба держати не більше шести місяців, а потім їх треба одлучити від кобил. Перші дні лошата дуже сумують за матками, не їдять, а тілько пьють воду разів по скілька на день, а потім вже привчаються жити без материного покорму. В перший год лошатам треба давати як можна більше вівса.

— А в нас люде кажуть, що лошатам не годиться давати зерна, бо в їх копити будуть погані.

— Не слід давати ячменю, а овес ніколи не видать. А

що люде про копита кажуть, то це може через те, що зімою справді у лошат часом копита ростуть не так як слід, та це не од вівса, а від того, що лошата зімою стоять на місці. Літом вони бігають, то зайвий ріг з копита сам відпадає, стирається, а зімою в хліві копита у лошат часом виростають, як черевики. За цим треба доглядати і рівненько обтинати ріг на копитах, а зісподу коло стрілки обчищати деревяною лопаткою, щоб не вразити стрілки.

В першу зіму треба годувати лошат яко-мога краще, бо в перший год вони найбільше ростуть, складаються. Коли в хазяйстві мало вівса, то нехай краще старші коні обходяться без вівса, а лошатам треба давати. Тоді тілько й можна сподіватися з них добрих коней, коли в першу зіму вони зімувались в роскоші. Зімою треба що-дня випускати лошат на загін, щоб вони побігали, розімняли ноги, бо коням дуже вадить, коли вони раз-у-раз стоять.

Весною лошат треба постригти, порівняти їм копита та й пустити на пашу, тілько не допускати до жеребця, бо жирненькі лошички часом і годовичками зривають жеребця.

— А буває.

— Оце вже погано. Така кобилка і лошя приведе Бог-зна яке, та й сама вже доброю маткою не буде.

Півтораків треба на зіму взяти в хлів, їх можна вже й не годувати так добре, як лошат; вони вже можуть обійтись і без зерна, коли його обмаль.

Двохгодніх жеребчиків треба весною повичищати тай пустити в табун. Для їх краще, коли їх ранче вихалащати, вони тоді не збігаються, не зморяться в табуні.

— А кажуть, що рано халащати не годиться, бо виходять не кріпкі коні.

— Правда, вони виходять складом схожі на кобил, та сила у їх від того не менчає. Та й хазяїнові з кіньми спокійніще, менче замороки, ніж з жеребцями.

— А часом у двохгоднього лошака ще не видно що халащати.

— Добрий коновал і в пахвах знайде. Простого лошака не варт зоставляти на жеребця; краще купити готового жеребця де-небудь на добрім заводі, коли треба. Повірьте, що купований хороший завідський жеребець не дорогше

обійдеться, ніж свій Бог-зна який. Коли викохувати свого жеребця, то його змалку треба держати в конюшні, годувати сіном та вівсом, а в год це обійдеться не менче сотні рублів. Добрих завідських коней, справді, сходніще видержувати до трьох, до чотирьох год жеребцями, бо за добрих жеребців можна брати і добрі гроші, а простих коней краще чистити двохгодками, тай випасати їх в табуні.

Трьохгодніх кобилок, котрі вже добре склались, та жирненькі вийшли з зіми, можна й спускати з жеребцем. Воно краще-б додержати їх до чотирьох год...

— Не вдержите. Колись втече та й одібьеться з якоюсь поганью. А буває й так, що кобилка Бог-зна куди забіжить за жеребцем.

— То краще вже спустити трьохгодню та з путящим. Трьохгодків вже можна привчати до роботи, тільки не зразу, а помаленьку. Надівши хамут, треба привьязати неука коло запряженого коня, щоб він звик до хамута та до тарахкотіння повозки, а потім припрягти його на пристяжку, щоб привчавсь тягнути. Привчивши трохи до хамута, можна неука закладати і в плуг з старим конем, потім вже й в повозку і куди треба. Чотирьохгодню коняку вже можна брати скрізь, вона вже годиться до всякої роботи, та все таки з нею треба обходитись з обережністю, щоб не збавити її.

Тілько тоді у вас будуть добрящі коні, коли ви їх будете викохувати отак, як я росказав. Тоді можна держати і завідських кобил і викохувати від них дорогих коней.

Тепер ще треба сказати про те, які *хвороби* бувають у коней і як їх гоїти.

Найлютіща кінська хвороба се *сап*. Багато вона робить шкоди, бо вона дуже заразна й переходить на других коней, навіть і на людей. У сапатої коняки перше всього опухає під вилицями; опух той твердий, ніби приріс до вилиці, і ніколи не набірає гною. Потім з носа починає текти рідєнький, а згодом густий, вонючий гній. Треба мати на увазі, що у сапатої коняки тече найчастіше тілько з однії ніздри і під вилицями запухає тілько один бік. Буває й так, що по всьому тілу робляться чиряки і з їх тече гній. Лічити сапатої коняки не слід, бо ліків од сапу нема, тай самому можна заразитись і померти, а треба зараз же дать знать

ветеринарові. Наша Земська Управа завела такий порядок: хто сам дасть знати, що у його осапатіла коняка, тому заплатять за неї гроші по оцінці, а коняку вбьють. Це робиться для того, щоб люде не продавали сапатих коней і тим не ширили цієї поганої хвороби. Коли сапата коняка здохне, то її треба з шкурою глибоко закопати в землю, щоб зараза не перейшла на других коней.

Залози (мит) трохи схожі на сап; ця хвороба теж заразна, та вона не страшна. На залози хворіють найбільше молоді коні, не старше трьох год. При залозах теж тече з носа, але опух під вилицями мнягкий і набірає гною. Коли опух довго не набірає гною, то треба прикладати до його теплі припарки з пареного льняного сімя, а коли холодно, то треба обвязати чим-небудь тепленьким, шкуркою, або суконкою, щоб не застудити. Як гній витече, то треба рану промивати тепленькою водою.

Друга страшна хвороба—це *телій* або *сібірська язва*. Вона теж переходить від однії коняки на другу, переходить на скотину, на свиней, овець і навіть на людей; тілько собаки ніколи не хворіють на телій. Ця хвороба буває двояка. Буває, що коняка зразу занедужає і через який час вже нежива; після смерти у неї з носа і з заду слизить кров. А буває й так, що у коняки опухає або бік, або груди або нога, опух той росте і через скілька день коняка здихає. Здохлу коняку треба з шкурою закопати в землю, щоб собаки не ростягали кісток і не розносили пошести. Сільські коновали проти цієї хвороби закладають на грудях слабої коняки під шкуру корінь горицвіта, та це рідко помагає. Тепер, дякуючи французькому ученому Пастерові, є певний спосіб супроти сібірської язви. Він первий почав прищеплювати цю хворобу так, як прищеплюють віспу. Прищеплена сібірська язва оберігає худобу на цілий рік од цієї страшної хвороби. Я що-году прищеплюю сібірську язву всій своїй худобі, і у мене тепер ніколи нішо не здихає на телій.

— Як же це робиться?

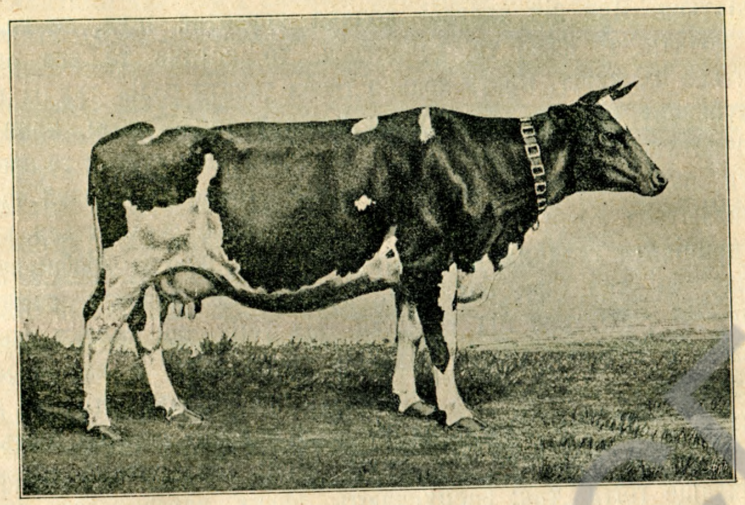
— Треба заявити в Земській Управі, що ви хочете вашим коням і скотині прищепити сібірську язву, то Управа пришле до вас ветеринара, котрий і поприщеплює всій вашій худобі.

Окрім цих пошестних чи заразних хвороб є ще такі, що прикидаються від застуди та від инших причин. Часто

коні хворіють на *запал* лехких. Ця хвороба прикидається від того, коли потну, гарячу коняку пробере скрозним вітром або напоять її холодною водою, або їдуть нею прудко проти холодного вітру. Запалена коняка кашляє, тяжко дихає, водить і жолобить боками, мало їсть, а тілько воду пьє. Коли коняка заслабне на запал, то їй треба зараз ростерать боки коло лопаток скапитаром, найкраще соломьяним жгутом, та давати порошок нашатиря по чайній ложечці два рази в день. Коли запал задавниться, то треба покликати ветеринара. *Колька* прикидається і від застуди і від того, що коняка обьїсться. При цій хворобі коняка перестає їсти, не каляє, не мочить, то ляже та качається, то встане та все оглядається на живіт. Проти кольки треба давати разів три на день глауберову сіль по стакану на пляшку теплої води, поки не прочиститься живіт, ростерати здухвини скапитаром та проводити, щоб коняка не билась об землю. На ногах у коней часто зьявляються *костяні наросли*, вони скоро росходяться, коли їх припікати гарячим залізом; отже треба, щоб це зробив ветеринар, бо так, не бачивши, трудно це зробити самому. *Мокреці* робляться під мичками від того, що коняка стоїть завжде в мокроті. Проти мокреців треба взяти в аптеці іоду і глицерину, змішати їх порівну, тай мазати струпи; або мазати свинцовою мазею, од цієї мази мокреці швидко гояться, коли коняка стоятиме на сухім місці. Задавнений мокрець найкраще гоїти так: роспускають ложку маргапцевого калія в півкварті горілки і разів три на день примочують мокреці цією горілкою. *Більма* на очах скоро сходять, коли задувати в око сахар, ростертий наполовину з каломелем, котрий купується в аптеці. Усякі *рани* найкраще гояться, коли їх промивати що-дня креоліновою або карболовою водою (ложечка креоліну або карболової кислоти на стакан теплої води) та засипати нафталіном або іодоформом; від цих же лікарств найшвидче пропадають в ранах *черви* (гробаки). Рани, свіжо натерті хамутом, треба засипати тертим перепаленим хлібом, або помазати ляпесом, щоб побіліли, а потім мастити вазелином або несолоним смальцем з свинцовим сахаром. Коли рана задавнилась і зробилась *норица*, то краще обернуться до ветеринара. До *нарівів* треба прикладати парене льняне сімя, щоб швидче прорвали, а як

потече гній, то рану треба що-дня промивати карболовою водою.

Другого дня пішли ми в одділ рогатої скотини. Для скотини побудовані були на виставці такі самі сараї, як і для коней, і стояла вона в таких самих станках. Показуючи Івану Карповичу скотину, я росказував про те, які бувають на світі породи скотини і де вони розводяться.

Малюнок 8. Голандська корова.

Скотина.

Всі породи скотини поділяють на три гурти пород: *молочні* породи, *мясні* та *робочі* породи.

Бугаїв всяких пород можна раз-у-раз придбати в Москві на виставці Московського Сельско-Хоз. Общества 1 мая щогоду (Москва, Смоленскій бульвар № 55).

Молочних пород есть дуже багато, та найкращими тепер вважаються **голендерська** чи **голандська, ангельнська, джерзейська** та **альгауська** породи. Оце **голандська** корова (мал. 8).

— Вимья велике, мабуть вона дає багато молока.

— А багато. Голандські корови дають молока за год до

300 відер кожна. Порода ця здавна виробилась в Голандії, там вона викохується на низинах, де ростуть великі, рослішні трави. Але тепер голандських коров найбільше держать круглий год в станках, годують борошном, буряками та сіяною травою і доять од теляти до теляти. На зріст вони великі, не менче двох аршин від землі до спини, тушою довгі, зад у їх завжде ширше та вище од переда. Голова довга, костиста, очі великі, роги тоненькі. Шия довга, тонка, без підгорля, груди вузькі, живіт великий, ребра круті, здухвина велика, зад широкий і рівний. Шкура й кості тонкі. Голандська скотина завсігди рябої масти: голова і шия чорні, а тулуб та ноги білі з чорними латками. Вимья у коров велике з товстими жилами, дійки довгі, товсті і розставлені широко одна од другої. Голандські корови, як я казав, дають дуже багато молока, та молоко у їх не таке густе, як у наших корів. Корови ці, як і всі загрянишні, дояться без телят. Як уродиться теля, то його зараз беруть від корови; теличок випоюють молоком, а бичків ріжуть на мьясо.

Воли голандської породи не здатні до роботи, бо вони дуже тонкокості, малосилі, непроворні, а корови тендитні, ніжні, їх треба держати в теплі та годувати добірною пашою. До того вони ще дуже часто хворіють на сухоти, на туберкульоз, як кажуть.

У нас в Россії, в Архангельскій губерні, від голандських бугаїв пішла порода **холмогорська**, та порода ця не виробилась добре: холмогорські корови не схожі складом одна на другу, зате на молоко вони дуже добрі. Їх багато купують в Петербург для молока. **Джерзейської** та **альгауської** скотини тут на виставці нема, то я про їх вам і росказувати не буду, скажу тілько, що корови цих пород дають молока не менче, як корови голандської породи і воли цих пород не кращі за волів голандських.

Ангельнська порода по складу, по масті і по вдачі дуже схожа на, так звану, німецьку породу, що розводиться німцями колоністами по Херсонщині та Катеринославщині; певне ця скотина в більшости походить від ангельнської породи, яку колись німці завезли в наш край.

Як відомо, корови німецької породи дають багато молока, коли їх добре годувати та зімою держати в теплі, а на

холоді та на пісній паші вони скоро переводяться і тоді дають мало молока; воли од їх далеко гірші на роботу і на продаж за волів української породи.

Найкращою *мьясною* породою вважається англійська **шортгорнська** порода. Оце вона (малюнок 9).

— Та це кабан, а не віл!

— Правда, шортгорнську породу викохують тільки на мьясо. Коров цієї породи на молоко не держать, волами не роблять, а вигодовують тільки на мьясо. Масти ця скотина буває всякої: білої, червоної, морозоватої. Росту вона середнього,

Малюнок 9. Шортгорнський бугай.

до двох аршин; голова у неї маленька, лоб широкий, ріжки коротенькі. Шия товста, коротка, груди широкі й глибокі. Крижі рівні, широкі хоч лягай, здухвини маленькі, зад рівний і широкий. Середня частина тіла такої самої довжини, як передні та задні стегна, так що тіло шортгорнської скотини можна поділить на три рівних частини: від підгорля до передньої лопатки, від лопатки до заднього клуба і від клуба до хвоста. Ноги у неї короткі, широко розставлені й рівні, як стовпчики. Шортгорнська порода виробилась англійцями здавна і тепер вона росповсюжується по всьому світі. Скотина цієї породи дуже швидко виростає, в два годи вона вже

кінчає свій ріст і склад. Англійці добились цього тим, що змалку дуже добре годують скотину. Вони кажуть, що краще недовго погодувати скотину та добре, ніж довго та погано. Англійці роблять кіньми, їм волів не треба, а через те вони своїх биків вигодовують на заріз двохгодками, зате ці двохгодки так виростають, що важять пудів по 40 кожний. Де-які з наших хазяїнів почали спускати шортгорнських бугаїв з нашими сірими коровами. Так, Фальц-Фейн привіз в Таврію бугаїв цієї породи і вже має приплідок від їх і степових корів. Отже цього приплідку не хвалять, кажуть, що він до роботи нездатний, бо тендітний, тонкокостий і тупий до ходу, а через це шортгорнська порода у нас напевне не матиме широкого росповсюження.

На шортгорнську породу дуже схожа **нормандська** порода, яку тепер почали вивозити з Франції наші багачі скотозаводчики, охотники до новинок. Масті вона тигрової, темномуругої, на зріст велика і складом широка; отже певне і ця порода не поширіться у нас з тих самих причин, що й шортгорнська.

Тепер подивимось на *робочу* породу.

Тут, як бачите, багато виставлено нашої сірої **української** породи (малюнок 10).

— Я бачу, а путящої мало!

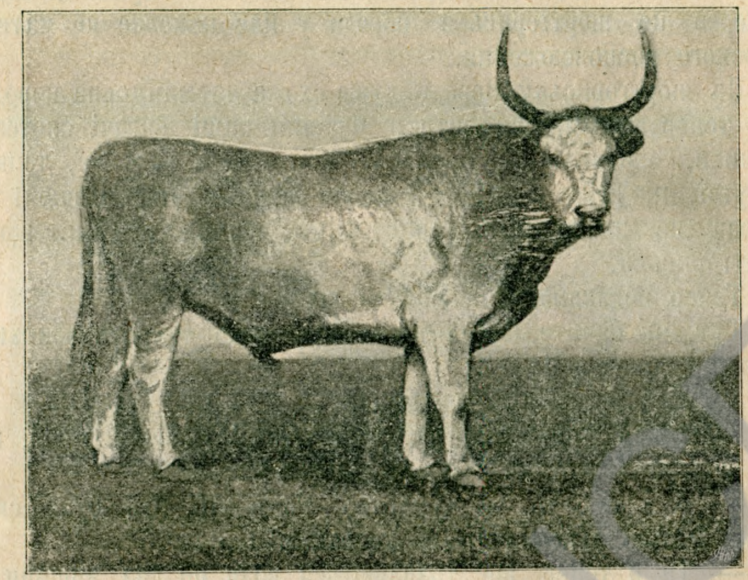
— Тепер вона вже переводиться: і склад не той, що був колись, і ріст не той...

— А колись-то, за чумацтва, Боже мій, яка була скотина: бувало рукою рога не достанеш!

— Та й тепер ще трапляються воли по два аршини з половиною заввишки. Добрих бугаїв української породи можна ще добути в Дубровському заводі Великого Князя Димитрія Константиновича, в Миргородському уїзді Полтавської губ. Дуже добрий завід української скотини є у князя Кочубея в Анновці Верхнедніпровського уїзду, у С. С. Деконського (ст. Любомировка Екатерининської ж. дороги) та у гр. М. М. Толстого (біля ст. Павлиш Харьк.-Ник. ж. д.).

Голова у степової української скотини довговата, лоб широкий, роги довгі. Шия довга, тонка, з підгорлям, груди глибокі та вузькі. Крижі довгі, рівні, здухвина велика, зад вузький та звислий. Ноги довгі, товсті, задні часто бувають

вигинчасті, шаблюваті. Скотина українська складається дуже пізно, воли тільки на сьомому році стають на стану, кінчають свій ріст. А це через те, що степова скотина змалку дуже бідує—зімується вона на холоді, на вітрі, годується тільки соломою та половою; весною та в-осени стоїть вона по коліна в грязюці, а літом пасеться на голій толоці. Ніяка чужоземна скотина не прожила-б в таких обставинах і місяця, а наша—живе й плодиться; корови дають хоч трохи, та такого густого молока, якого не дасть жадна загрянишна корова, а воли виходять такі кріпкі, що немає в світі кращих на ро-

Малюнок 10. Віл української породи.

боту. І справді, воли наші терплячі, лехкі на ходу й не лініві, зате до поправки вони дуже погані. Тепер, коли минуло чумацтво, коли наші селяне вже їздять та роблять найбільше кіньми, а не волами, нам треба иншої скотини. Тепер нам треба такої скотини, щоб вона швидче виростала, скоріще вгодовувалась, та щоб корови давали побільше молока. Єсть загрянишні породи, що по складу, по натурі були-б підхожі до нашого хазяйства, та ні одна загрянишна порода не буде така винослива, така терпляча, як наша. Наша скотина з

давніх-давен виробилась в нашім краю, вона звикла і до нашого климату й до наших обставин, а через те нам треба з нашої скотини виробити таку породу, щоб підходила до теперешнього хазяйства. Порода така виробиться тоді, коли ми будем нашу скотину змалку добре годувати, доглядати, та добірати на завід бугаїв та корів широких, тушистих, з рівною спиною, маленькими здухвинами та з короткими й рівними ногами. Чим коротчі ноги у худоби, тим вона краща до поправки, тим краще держить тіло, тим вона користніща в

Малюнок 11. Бугай шаролезької породи.

хазяйстві. Правда, щоб виробити з нашої української породи кращу породу, треба багато часу, багато праці, треба, щоб не одно покоління скотини прожило в кращих обставинах, щоб не одно покоління добіралось на завод. А нашим хазяїнам хочеться швидче мати гарний український скот, тим-то вони, щоб швидче виробити такий скот, почали спускати наших корів з загрянишними бугаями. Про шортгорнських бугаїв я вже вам говорив, а тепер ще треба сказать про

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

шаролезьких та **кіанських**, котрих теж тепер спускають з степовими коровами.

Оце **шаролезька** скотина (малюнок 11).

Бугаїв цієї породи перший почав спускати з степовими коровами катеринославський хазяїн п. Бродський. Шаролезька скотина велика на зріст, широка, масті вона жовтої. Спершу ся порода дуже була розславилась, наші хазяїни почали купувати у п. Бродського бугаїв і спускати з своїми коровами, та скоро упевнились, що ця порода не підхожа до нашої.

— Чого-ж так? Це скотина складна, вона мені подобається, як би тільки масть була сіра!

— Шаролезька порода, хоч складом і гарна, та маломолошна, тонкошкура, нетерпляча до холоду, а воли тупі до ходу, ліниві.

А оце **кіанська** порода (малюнок 12).

Малюнок 12. Бугай кіанської породи.

Цю породу перший привіз з Італії теж катеринославський хазяїн п. Поль. Кіанська порода не більше підхожа до нашої, ніж шаролезька. Масті вона білої, росту великого, отже скотина від кіанських бугаїв і наших корів виходить довгонога, з западистою, сідлистою спиною, з високим задом, а корови теж маломолошні.

— То виходить, що не варт спускати загрянишних бугаїв з нашими коровами?

— З цих проб, що робились досі, видно, що не варт. Треба з своєї сірої української породи виробити кращу породу. Тепер казна задумала завести казенні заводи української скотини, щоб люде мали де доставати на завід добрих бугаїв цієї породи. Може з помічью казенних заводів лекше буде нам виробити з української бажану породу.

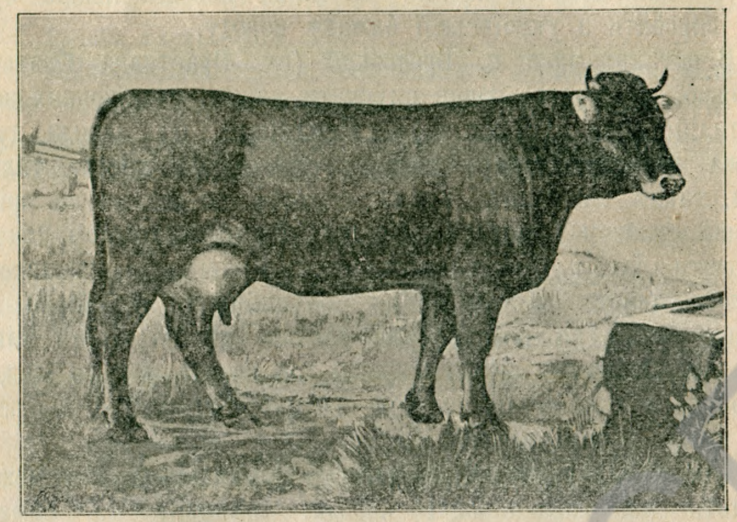
В останні часи п. Бродський (ст. Эрастовка Екатеринінської ж. дороги) почав спускати наших українських корів з італійськими бугаями породи **Романіоло**. Ця порода дуже схожа до української — така-ж сіро-голуба масть, такі-ж роги, такий же склад, тільки скотина ця більша на зріст, ширша складом і швидче виростає. За п. Бродським почали вивозити з Італії романіольських бугаїв і инші катеринославські скотозаводчики, от, як п. п. Бабушкіни то що. Приплідок од цих бугаїв на вигляд дуже гарний, як на масть так і складом. Побачимо, може, справді, ця порода поможе швидче виробити з української породи скотину підхожу до теперешніх вимог нашого хазяйства.

Тим хазяїнам, що хотять завести загрянишний скот, можна пораяти дві швейцарські породи: **швицьку** та **симентальську**.

Оце корова **швицької** породи (малюнок 13).

Порода ця з давніх-давен розводиться в Швейцарії. Швицька скотина дуже кріпкого і широкого складу, на товстих та коротких ногах. Голова у неї невелика з короткими рогами, шия коротка, товста. Крижі та зад рівні, довгі й широкі, здухвина мала, кості та шкура товсті. Масть темно-сіра з рудим волосом, мурга чи гніда, як у нас кажуть. На крижах, кругом очей та в ушах шерсть світліща, а ноги, груди й черево чорні. На зріст швицькі корови найчастіще бувають не менче двох аршин, а важать часом і до 50 пудів. На молоко вони дуже добрі, на добрій паші вони дають по 200 відер молока в год. Швицькі воли дуже швидко вгодовуються, важать багато й здатні до роботи. Тепер багато

хазяїнів спускають швицьких бугаїв з українськими коровами і приплідок, кажуть, виходить гарний: корови дають багато молока, а воли здатні до роботи і швидче поправляються, ніж чисто українські; окрім того цей приплідок виходить гарної темносірої масті. Швицьку породу можна добути мало не по всіх казенних заводах, що єсть при сільсько-хазяйственних школах, а також у Л. Е. Кенига в Харьківській губ., біля ст. Смородино Харьк.-Ник. ж. д. Гарний швицький скот є у М. Х. Гельфериха біля ст. Рогань Харьк.-Ник. ж. дороги.

Малюнок 13. Корова швицької породи.

Оце **сіментальська** або **бернська** порода (мал. 14). Вона родом теж з Швейцарії і звідтіля росповсюдилась по всім світі; тепер багато сіментальського скоту викохується й у нас в Россії. Скотина цієї породи на зріст теж велика, не менче двох аршин, складом широка, довга. Голова у неї широка в лобі, шия товста, спина рівна, здухвина мала, ребра круті, зад високий, завжде вище від переда. Масть біла з жовтими латками; шерсть тоненька, блискуча, як шовк. Корови цієї породи дають на добрій паші по 200 відер молока в год. Воли дуже добрі до поправки, а на роботу вважаються найкращими між загрянишною скотиною. Де-котрі з наших хазяїнів мішають цю породу з українською степовою, отже

краще її розводити окроме, в чистоті. Сіментальську породу можна придбати тепер скрізь, вона єсть мало не при всякій сільсько-хазяйственній школі.

Малюнок 14. Бугай сіментальської породи.

Треба зауважити, що коли сіментальську скотину держати в таких умовинах, як тепер у нас держать сіру скотину, то вона швидко переводиться ні-на-що.

Ввечері ми знов розговорились про скотину, я й кажу:

— Поки наша скотина зімуватиметься тілько на соломі, стоячи на холоді, а літуваться буде на голих толоках, доти не буде з неї пуття, не буде й користи. При таких обставинах нічого й балакати про те, щоб наша скотина стала кращою, користніщою, а про загрянишну скотину то й згадувати нічого, вона переведеться ні-на-що.

Хоч наша скотина й дуже терпляча до холоду, а все таки для неї потрібен на зіму такий захисток, де-б її не продимав вітер, не мочив холодний дощ, де вона могла-б лягти на сухому мнягкому місці і спокійно ремигати. Краще всього скотину держати зімою на налигачі в теплому хліві,

ЧИТЕЛЬНИЙ

тоді вона менче ззість та швидче поправиться, молодник краще буде рости, а дійні корови дадуть більше молока.

Скотині треба закидати їсти не більше як три рази на день, бо після їжи їй треба якийсь час спокійно полежати, або постояти, щоб пережувати жуйку. Отже чим би не годували скотину, а їй треба кожний раз міняти пашу, щоб вона не приїдалась, щоб скотина не набила собі оскоми. Коли скотина зімується тільки на соломі та полові, то треба вранці дати кращої соломи, в полудень полови, а на ніч гіршої соломи. А все таки, зімуючи скотину тільки соломою та половою, не можна сподіватись, що скотина добре поправиться, або даватиме багато молока. Не можна сподіваться, що й молодник на такій паші добре буде рости й складатись: на такій паші скотина тільки-тільки з голоду не згине, та якось, бідуючи, проживе до весни.

Я вже росказував, що вам в полі треба завести инший лад, тоді у вас всякої паші буде досить [1]). Тоді й скотина у вас буде гарна і користь з неї буде, бо все робить добра паша!

— Та звісно. Отже поки ми заведемо такий лад, поки почнемо в полі сіяти траву, та садити буряки, то скотина наша ще довго буде бідувати на пісній соломі.

— Та й з соломи й з полови можна зробити кращу пашу, тілько треба їх парити.

— І-де вже! Тут і для свиней заморока з тим паренням, а то ще й для скотини парити!

— Ні, я не кажу, що треба гріти воду в чавунах та парити полову,—можна це инакше робити.

— А як-же инакше?

— Викопайте під накриттям, під повіткою, таку яму, щоб туди влазило полови, або січки на чотири рази для всієї вашої скотини. Обшийте ту яму дошками, або оплетіть щільно хворостом, та й розділіть її навхрест перегородками на чотири частини чи клітки. Зімою, коли скотина вже годується дома, набийте всю яму тісно січкою, або половою, покропіть її водою, щоб вона була вся вохка, потолочте добре ногами, та й накрийте яму соломою, а зверху дошками, чи ліскою. Через скілька день полова почне грітись в ямі, паритись. Коли побачите, що січка, або полова добре нагрілись, тоді виберіть до дна одну частину ями, тай давайте скотині, а порожню клітку набийте знов так само половою, або січкою. Тоді ця свіжа полова вже швидче роспариться, бо з двох боків коло неї, за перегородками, буде гаряча полова. І так що-дня вибірайте по черзі, одну частину за другою, а порожню зараз-же знов набивайте. Тілько не слід роскривати на морозі всієї ями, та треба, яко мога, швидче набивати порожню клітку, щоб не вистудити всієї ями.

[1]) „Розмова про сільське хазяйство". Книжка І. (Чорний пар та плодозмін).

— Та хіба скотина буде їсти отаку пашу?

— Та ще й як! Скотина далеко краще їсть парений корм, ніж сухий. Найгірша солома, або найгостріща остиста полова так розпаряться, так розмнякнуть, що й беззуба скотина їсть на ввесь рот. А як обмішати такий корм висівками або дертью, то можна й на сало вигодувати скотину. А коли єсть багато гарбузів (кабаків) та картоплі, то й їх туди накришити, то таку пашу скотина їсть, як з немочі.

— Та це добрий і немудрий спосіб.

— А вже-ж. Такого пареного корму слід давати не більше разу в день, та й то в теплім хліві, щоб він не замерз, бо мерзлий корм вадить скотині. Коли в хазяйстві сіється кукуруза, то скотині раз в день треба давати кукурузиння (бадилля з кукурузи). Скотина його дуже любить і їсть краще поганого сіна, особливо в мокру погоду, коли воно трохи розмякне. А коли є кормові буряки, то кращого корму для скотини й не треба.

— А як-же їх давати?

— Буряки треба з вечора посікти міленько, перемішати їх добре з половою, тай насипати в діжку, чи в який ящик. За ніч буряки випустять з себе сік, полова трохи роспариться, то кращого корму й не треба для скотини. Від цього корму воли швидко вгодовуються, а корови дають стільки молока, як в добре літо; та й масло з того молока виходить таке жовте, як в маю місяці. Коли в хазяйстві є буряки, то не треба й найкращого сіна. Ніколи від сіна скотина так не поправляється, як від буряків, і нічого вона так не любить, як буряки. Як прийде та пора, що даються буряки, то ско-

тина не встоїть на місці, реве, оглядається на двері, поривається бігти на зустріч хазяїнові. Буряків теж не слід давати більше разу в день; вранці можна дати пареного корму, в полудень буряків з по пудові на штуку, а на ніч соломи, або кукурузиння. Соли треба давати що-дня по троху, або з буряками, або з пареним кормом, або окроме з висівками; тілько ледянки не слід давати лизати зімою, бо кажуть, що в морози скотина ранить собі язика. Літом, коли на толоці мало паші, скотину треба підгодовувати вдома. Треба їй накошувати на ніч трави, або кукурузи, а коли немає зеленої паші, то треба давати січки, або полови з дертью. Найдешевша дерть виходить з кукурузи; тепер повелись такі машинки, що деруть на дерть цілі немолочені качани, то дерть виходить наче перемішана з половою.

Телят в нашім краю не випоюють окроме молоком, а пускають їх до коров, коли вони дояться. Щоб телята не захудали змалку, їм треба лишати більше молока, або підгодовувати дертею, вівсом. Зімою телят треба держати в теплому сухому хліві, доглядати їх добре та годувати найкращою пашою, тоді вони будуть швидко рости і добре складатимуться.

Весною бичків *бузівків* халащають і пускають в череду, а теличок треба держати окроме, щоб вони часом не одполювали з бугаєм. Коли в селі є теляча черідка, то теличок-бузівків краще передержати це літо з телятами, не допускаючи до бугая. Коли-ж нема телячої черідки, то теличку годовичку треба передержати це літо вдома, на припоні, чи-що.

Ранче *двох год* не слід пускати телиці до бугая, бо з нелітки не буде вже великої, складної корови. Тільна теличка-бузівок перестає рости, погано складається і так обезсилюється, що на другий год безпремінно зостанеться яловою. То краще вже телицю пускати до бугая в два годи, тоді телиця вже складається, тоді з неї можна сподіватись кріпкої, рослої корови.

Бугая не слід пускати до коров ранче *трьох год*, тілько тоді можна сподіватся гарного здорового приплідку. В роботу теж не годиться брати скотини ранче трьох год, бо вона змучиться, не дасть доброго росту та складу.

Тепер я роскажу вам, які бувають *хвороби* на скотині і як її рятувати від них.

Найгірша хвороба на скотину—це *чума*. Багато скотини пропадає на світі од цієї пошести, бо вона дуже заразна тай ліків од неї нема. Коли скотина заслабне на цю хворобу, то перестає їсти, не ремигає; спершу каляє твердим, сухим кизяком, а потім нападає її вонючий, крівавий понос. На губах, на язиці робляться червоні плями, а потім білі струпи, й через скілька день скотина здихає. Треба зауважити, що сіра українська скотина не так боїться чуми, як инша порода. Я вже казав, що пошесть ця дуже заразна, вона переходить з однії скотини на другу, на овець, на кіз. Досі не знайдено певних ліків від цієї страшної хвороби, через те й не слід лічити скотини слабої на чуму, а треба зараз дати знать в Земську Управу. Управа пришле ветеринарів, і коли справді виявиться, що скотина заслабла на чуму, то скотину вбьють, щоб не роспускати зарази далі, а хазяїнові заплатять за неї. Друга заразна хвороба—це *ящур*. Мало не що-году наша скотина слабує на роти й на ноги, оце й есть ящур. Хвороба ця не смертельна, отже й вона дуже докучає, бо скотина через неї не їсть, мучиться і худне. Коли у сусіда заслабне скотина на ящур, то вже ця біда не мине і вашої скотини; то краще тоді нарочито заразити ящуром і свою скотину. Взяти в миску слини од слабої скотини, налити води, тай, росколотивши добре, помазати в роті кожній скотині віхтем. Помічають, що тоді скотина не так довго й тяжко хворіє, тай разом вся перехворіє й видужає. В нашім краю скотина часто боліє ще на *сібірську язву* чи *телій*, як у нас кажуть. Про цю хворобу я вже вам росказував, коли говорив про коней. Скотині теж треба прищеплювати сібірську язву так само, як і коням. А коли згине скотина на цю хворобу, то треба її закопати в землю з шкурою, бо часом від шкури зараза переходить на другу скотину; буває навіть, що й од лимарщини худоба заразиться телієм. Літом часом трапляється, що скотина обьїсться зеленої паші тай *здується*. Тоді зараз її треба прогонити та давати по стакану глауберової соли, роспущеної в пляшці води; де-хто в таких випадках дає скотині по чарці керосину. А коли скотина так здується, що реве од болю та

не може ходити, тоді треба їй проколоти здухвину, щоб вийшов з кендюха газ (дух). Колоти треба здухвину з лівого боку, одступивши на долоню від хребтових кісточок і од заднього клуба. Селяне колють простою швайкою, отже для цього треба мати троакар—це така дудочка гостра, як швайка, вона продається в аптеці.

Телята часом хворіють на *понос*; в таких випадках треба прочистити їм живіт глауберовою сілью (півстакана соли роспустити в двох стаканах гарячої води, тай дать випити, як охолоне), а потім треба давати їм разів по три на день по стакану юшки з вареного льняного сімья, або з молодої дубової кори, доки не перестане понос.

Треба завжде мати на увазі, що скотину та й всяку худобу треба наповати чистою кринишною водою, бо стояча, гнила вода дуже вадить, особливо літом.

Вранці знову поїхали ми на виставку і перше всього пішли до овець, а потім вже до свиней. Видно було, що Іван Карпович не дуже цікавився вівцями та свиньми, бо не роспитував мене про їх, а слухав мовчки, що я росказував.

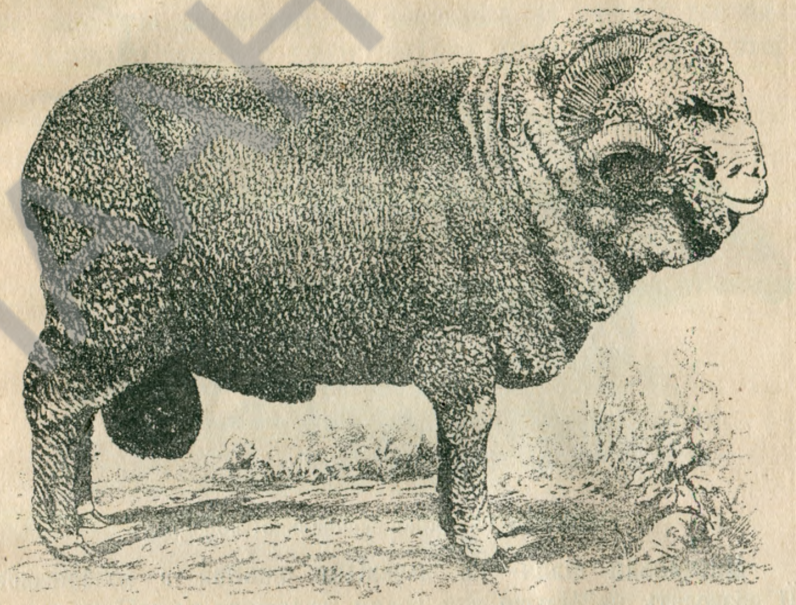
Вівці.

Вівці, як і всяка худоба, бувають всяких пород.

Є вівці, у яких вовна тонесенька, як павутина, ці вівці звуться тонкорунними, або шпанськими, а є вівці з грубою, шерсткою вовною, ці звуться простими вівцями.

Шпанка, або **шльонка** (малюнок 15) викохується найбільше в Таврії, Катеринославщині та Херсонщині, де ще є багато цілинних степів. Шпанку держать найбільше для вовни, бо вовна ця значно дорожча від простої, вона йде на фабричні сукна, на шерстяні матерії та на гаруси. Шкури та смушки з шпанок не годяться на кожухи та на шапки. Шпанські вівці дуже тендітні, вони потрібують літом хорошої степової паші, а зімою сіна та теплої й чистої кошари. В нечистоті, в недогляді у їх заводиться короста чи парші. Шпанку викохують тілько по великих економіях, а по дрібних хазяйствах скрізь держать простих овець всяких пород.

В Херсонщині та Подолії люде держать овець **волошської** породи, в Бесарабії—**чушку** та **цигай**, в Полтавщині люде держать овець, що звуться **решетилівськими**, в Таврії—**маліч**, в Ярославській губернії—овець **романівської** породи, а в Туркестанськім краю держать **каракульську** породу овець.

Малюнок 15. Баран шпанської породи.

Волошська порода (малюнок 16) викохується найбільше в Подолії та в Херсонщині; вовна на їй довга й мнягка, білої або чорної масти, смушок дешевий, через це волошські ягнята не ріжуться маленькими на смушки, а продаються на мясо тоді, як їм мине три місяці. Трьохмісячні волошські ягнята платяться дорожче, ніж ягнята инших пород, особливо цінять їх за широкі й жирні хвости. Линтварі з їх не дорогі і йдуть тілько на прості кожухи.

У бесарабської **чушки** вовна гірша, ніж у волошської вівці, масти вона сивоватої, а молоденькі ягнята чисто чорні з блискучим гарним смушком, котрий платиться дорого на шапки. Ягнята цієї породи ріжуться на третій день після обкоту, тоді-ж і починають доїть маток. Чушки не вередливі

НСГБ НАН

на пашу, терплячі до холоду і дають найбільше молока за всі породи.

Овець **чушок** можна придбати від К. Ф. Казиміра, Бесарабської губ., недалеко від станції Окница Юго-Запад. ж. дороги; там-же є **вівці волошські, каракулі й цигаї.**

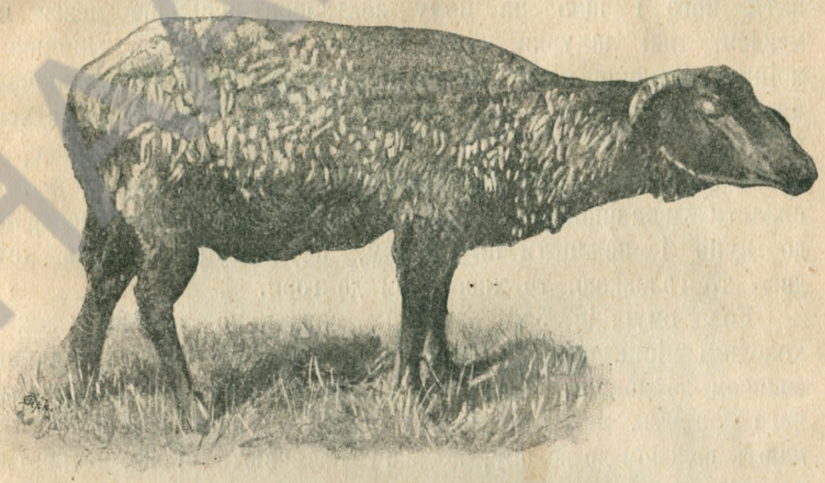

Малюнок 16. Баран волошської породи.

Цигайська вівця—це перевідня шпанки з волошською. Її розводять найбільше для вовни та молока по дрібних хазяйствах в Бесарабії. Цигайська вівця на зріст більша за шпанку і не така ніжна, як шпанка. На вовну вона краща за всяку иншу просту вівцю; вовна на ній тонесенька, біла і дорого продається на всякі фабричні тонкі сукна, зате линтварь і смушок та й ягня ціняться дешево. Хто має охоту розводити вівці для вовни і не хоче морочитись з ніжною, вередливою шпанкою, тому найкраще завести цигайську вівцю. **Решетилівська** порода овець викохується в Полтавщині, а зветься вона так через те, що найкращі вівці цієї породи розводяться круг містечка Решетилівки. Складом і вовною ці вівці нагадують волошських, тілько хвіст у їх тонкий та довгий, як у чушок. Масти вони найбільше бувають чорної та сивої, вовна на їх шерсткіща, ніж у волошських овець, а краща, ніж у чушок. Ягнят найчастіще ріжуть в перший тиждень після обкоту. Смушок з їх

гарний, кучерявий, горошкуватий, отже не такий блискучий, як у чушок.

Каракульська чи бухарська порода (малюнок 17) овець розводиться в Туркестані та в Бухарі; складом вона дуже схожа на волошську породу, а вовною і мастею та й натурою більше скидається на бесарабську чушку. Вона теж дуже терпляча до холоду, не вередлива на пашу і дає багато молока. Смушки з каракульських ягнят такі гарні, такі

Малюнок 17. Вівця каракульської породи.

блискучі, яких не має ні одна порода овець; трапляються такі гарні каракульські смушки, що продаються рублів і по 25 за штуку. Тепер каракульських овець багато вивозять Бухари і розводять скрізь. Їх мішають з полтавськими вівцями, з чушками та з волошськими. Од цих овець та каракульських баранів виходять ягнята з гарним і дорогим смушком, отже на плід треба купувати барана доброго заводу, не шкодуючи грошей, бо він згодом оплатиться, а ягниць треба вибірати з найкращим смушком, щоб волос на йому був твердий, шерсткий і без підшерстку, тоб-то без мякенького волосу, що зветься пухом. Не годиться спускати барана і ягниць, поки їм не мине по $1^1/_2$ року, бо инакше приплідок од їх буде малий на зріст та кволий, слабосилий. Не слід держати одного барана довше двох років в отарі, щоб

він не відгуляв з своїми родичами, бо коли у їх буде якась ганч, чи фальш, то вона ще побільшиться у ягнят.

Під час спуску барана з вівцями треба йому давати фунта по 2 вівса пополовині з ячменем що-дня, тоді дорослий, здоровий баран зможе відбити до 70 маток.

На смушок каракульське ягня ріжуть через сутки після того як вкотиться, бо днів через два волос на йому так переростає, що на смушкові буде більше втрати, як виграшу на ягнячій тушці. Смушок треба лупити обережно, щоб не порізати його і щоб на йому зосталось побільше мезги чи мездри, тоді шкурка після чиньби буде товща, мнякша і кріпша. Смушка не треба роспинати на рогатку чи вилочка, як це роблять раз-у-раз селяне, бо він тоді ростягається, робиться тончим і з його потім швидче випадає волос, а треба зараз посипати чистою сілью і добре натерти, а тоді скласти удвоє впоперек—головкою до хвоста, мезгою (мездрою) до купи і покласти на дошку, перекладаючи через днів два—то головкою, то хвостиком до гори.

Коли смушків багато, то їх солять по десятку так: в холоднім місці кладуть дошку, на ній розстелають смушок волосом до дошки, натерають мезгу (мездру) добре сілью і на його кладуть, мезга до мезги, другий смушок; третій розстелають волосом до волосу, а мезгу натерають сілью; четвертий кладуть зверху мезгою до мезги і так ввесь десяток. Днів через два їх перекладають так, щоб верхній смушок припав на спід, а спідній на верх; знов днів через два прополіскують смушки добре в чистій воді і, не ростягаючи, розвішують на вірьовці, перекладаючи їх—то вздовш то впоперек, щоб на смушкові не зробився рубець. Вироблені оттак смушки віддають доброму чинбарю (кушніру), або продають скупщикам; за такі смушки платять дорожче, ніж за висушені на вилках чи рогатках, бо на їх, як сказано вже, міцніще держиться волос і смушок не так швидко облазить. Зарізавши ягня, вівцю доять до самої осени і молока вона дає рублів на 5 за літо, та за смушок—рублів 5, а за деякі, то й далеко дорожче, крім того вовни кожна вівця дасть рублів на 2; виходить, що з каракульської вівці можна мати 10—15 рублів прибутку в рік, видатки-ж на неї невеликі.

Каракульських овець можна придбати з Бухари через Полтавське Сельско-Хоз. Общество, або виписати з тутешніх заводів: Рѣшетиловка Полтавськ. губ. завод М. К. Чаплиц, або—Балта Подольськ. губ. завод С. Г. Леонтовича.

В Ярославській та сумежних з нею губернях люде держать **романівську** породу овець (малюнок 18).

Ця вівця найбільше одрізняється од всіх простих овець. Ростом вона менча проти їх всіх, хвіст у неї коротенький,

Малюнок 18. Баран романівської породи.

масть сива, а вовна така густа, що тепліщого кожуха нема на світі, як з романівських овець. Вовна її не дорога, смушок теж дешевий, зате линтварі з шестимісячних ягнят вважаються найкращими для кожухів і продаються дуже дорого. Романівські вівці ще славляться тим, що вони надзвичайно плодющі: що-году вони приводять по трое, по четверо ягнят, а буває й так, що вівця приведе шестеро ягнят за раз.

— Ну, признаться, я ще такого не чував. Шестеро ягнят за раз! Та це як свиня.

— Це, справді, на казку похоже, а це не вигадки.

— Як-же вівця вигодує стілько ягнят?

— Сама матка, звичайно, не може вигодувати стільки ягнят, а через те хазяйки випоюють їх молоком козячим, або й коровьячим. Линтварі з романівських ягнят такі дорогі, що ягня через півгоду виплачує своєю шкурою і такий дорогий харч, як коровьяче молоко.

Романівських овець нігде в нашім краю добути неможна; за їми треба звертатись до Московського Сельско-Хоз. Общества.

Всі оці породи простих овець схожі між собою. Не можна сказати, яка з їх найкраща, бо всі вони мають в чім-небудь перевагу одна над другою. Одна порода краща на вовну, друга на смушок, третя на молоко, четверта на линтварі. Всі вони невередливі на пашу, терплячі до холоду. Літуються вони і на такій толоці, де скотина і язиком не зачепить, а зімуються на житній соломі, і хіба тілько в обкот їм дають кращої паші. Правда коли їм завжде давати хорошу пашу, то вони будуть росліщі, більше даватимуть вовни, молока, водитимуть кращих ягнят, а коли немає хорошої паші, то все-таки вони проживуть і на якій-небудь і дадуть хазяїнові багато користи. Не дурно сказано, що «з вівці кожух та свита ще й губа сита». З овець люде мають: молоко, мясо, лій, мають вовну, линтварі та смушки. Коли нема в хазяйстві овець, то все оце треба куповати, тай не мало на це треба грошей. Як розміркувати оце все, то прийдеться сказати, що в хазяйстві немає користніщої худоби, як вівця. Отож треба і вам заводити овець. Та про це ми з вами не раз вже балакали.

Про овечі *хвороби* можна ось що сказати. Вівці слабують на ті самі хвороби, що й рогата скотина: на чуму, на ящур, а найчастіще вони хворіють і гинуть на сібірську язву, котра подекуди зветься теліем, або гарячкою. Ця хвороба прикидається найбільше літом, у спеку. Вівця перестає їсти, тілько пье воду, голова і вуші у неї гарячі, часом опухає вимня, або ноги; через день, через два, вона здихає, і після смерти у неї слизить з заду кров. Здохлу вівцю треба глибоко закопати з шкурою, або спалити її, бо зараза

від неї може перейти на других овець, на другу худобу, навіть і на чоловіка. Коли вівця заслабне на телій, то вже вона жити не буде, отже дорізувати та їсти такої вівці не слід, бо можна заразитись од неї і вмерти. Щоб вівці не пропадали від сієї хвороби, їм треба прищепити сібірську язву так само, як і коням та скотині.

Окрім цих хвороб у овець бувають ще свої овечі хвороби, що прикидаються від глистів. Коли зародок глисти заведеться в голові, то вівця починає *крутитись*, голову верне на бік, не держиться гурту. Кручених овець треба різати, мясо їх можна їсти, а голову треба спалити, щоб ця хвороба не ширилась. Коли розрубати голову крученої вівці, то в мозкові можна знайти невеличкий пухирь з водою, ото-ж і є зародок глисти. Кажуть, що ці глисти роспложуються у собак в шлункові, а через те радять не держати собак коло овець. Часом глисти заводяться у овець в печінках, тоді кажуть, що у їх *метелиця*. Од цієї глисти вівця худне, її нападає понос, а потім по всьому тілу розливається жовч, це видно по очах, бо вони жовкнуть. Проти цієї хвороби вівцям дають пити по ложечці керосину в кружці води. Коли глисти заведуться в лехких, то вівці починають кашляти, з носа у їх слизить. Кажуть, що хвороби ці прикидаються од того, що вівці пасуться на низьких, мокрих місцях і пьють воду стоячу з ставків та калюж, а зародки цих глистів роспложуються в стоячій воді. Певних ліків проти цих глистів немає, отже кажуть, що вони минаються од того, коли слабих овець переганяти через купки негашеної вапни, щоб вони дихали пилом з неї. Чабани-ж кажуть, що вівці глистявіють від того, що після води лежать; кажуть, що напоївши їх треба зараз гонити на пашу, тоді вони не будуть хворіти на цю хворобу. *Леп*, *парші* чи *короста* заводиться від дрібнесенького кліща, що залазить під шкуру вівці і від того нападає така сверблячка, що вівця раз-у-раз чухмариться, рве на собі вовну, не їсть, худне і, коли не вигоїти її, то й здихає. Щоб позбутись корости, треба взять 1 пляшку дешевого (денатурірованого) спірту, $^1/_2$ фунта рідкого зеленого мила в аптеці та $^1/_2$ стакана креоліну і все оце добре росколотити і, постригши коростяву вівцю, вимазати добре всю її цією мастею, пильнуючи, щоб не помазати очей, а через

сутки вимить добре вівцю в ставку чи в річці. Треба знать, що на сьомий день повилуплюються ті кліщі, що були під шкурою в яечках, а через те обовязково треба через тиждень знов вимазать вівцю тою самою мастею; коли-ж через тиждень після першого мащіння не вимазати у-друге, то знов на вівці заведеться короста і перекинеться на инших.

Від овець перейшли ми до свиней; свині так само, як і вівці, стояли в невеликих станках. Оглядаючи їх, я росказував, як треба викохувати та вигодовувати їх.

Свині.

В нашім краю кожний хазяїн держить свиней, навіть і такий бідний, що й зеренця сам не сіе. У кожного хазяїна знайдуться висівки, картопля, буряки, щоб підгодувати хоч невеличкого підсвинка на сало. Мяса наші селяне не їдять що-дня, хіба в велике свято, зате рідко хто з їх обходиться без сала та смальцю.

Через те наші хазяїни найбільше держать свиней на сало для себе. Отже, коли розміркувати, то вийде, що свиней дуже користно вигодовувати і на продаж. Свиня невередлива на корм, вона їсть все, що не дай, і вгодовується швидче од всякої худоби. Через це хазяїнові вигодніше згодувати дешеве зерно свиньми та й продати їх, ніж продавати се зерно. Американці так і роблять — вони згодовують дешеве зерно скотиною, свиньми і беруть більше грошей за мясо, ніж за хліб.

Літом плодові свині живуть підніжною пашою, а зімою — пареною половою з обмішкою. Поросят вони водять майже по тричі на рік, та це вже дуже часто: і для свині лекше, і поросята виходять кращі, коли свиней спускають з кнурем двічі на рік. Свиня носить поросят чотири місяці, то й спуск треба підганяти так, щоб вона поросилась рано весною та в Спасівку, тоді виходять найкращі поросята. Весняні поросята на зіму вже будуть підсвинками, їх вже можна й годувати на продаж, а спасівчані поросята підростуть до зіми і не так боятимуться холоду. Коли свиня впороситься, то треба

пантрувати, щоб вона не ззіла счистку, або мертвих поросят, бо вона тоді привчиться їсти і живих поросят.

Коли поросята підростуть, то їх треба підгодовувати зерном, найкраще житом, та випоювати сироваткою, бо на однім матернім молоці вони закуршивіють, зачучверіють.

Треба завважити, що поросята виходять далеко кращі, коли свиню спускають з кнурем чужого заводу, а не свого. Коли не міняють кнура, а спускати його з його родичками, то свині водять дуже мало поросят, та й поросята ті виходять такі погані, що добрих свиней з їх не буде — вони переведуться ні на-що.

— То, мабуть, через те наші свині такі маленькі...

— А через те. Та ще й через те, що у нас свині дуже молодими приводять поросят. Свиню треба спускати тоді, коли їй мине місяців десять, не ранче. Тепер у нас скрізь по людях свині дуже погані: голова у їх велика, спина горбата, гостра, боки западисті, ноги довгі.

— Наші свині складом схожі на карася, або на другу яку плесковату рибу!

— Правда. А подивіться, які у людей свині,—оце англійська свиня (малюнок 19).

— Оце так свині!

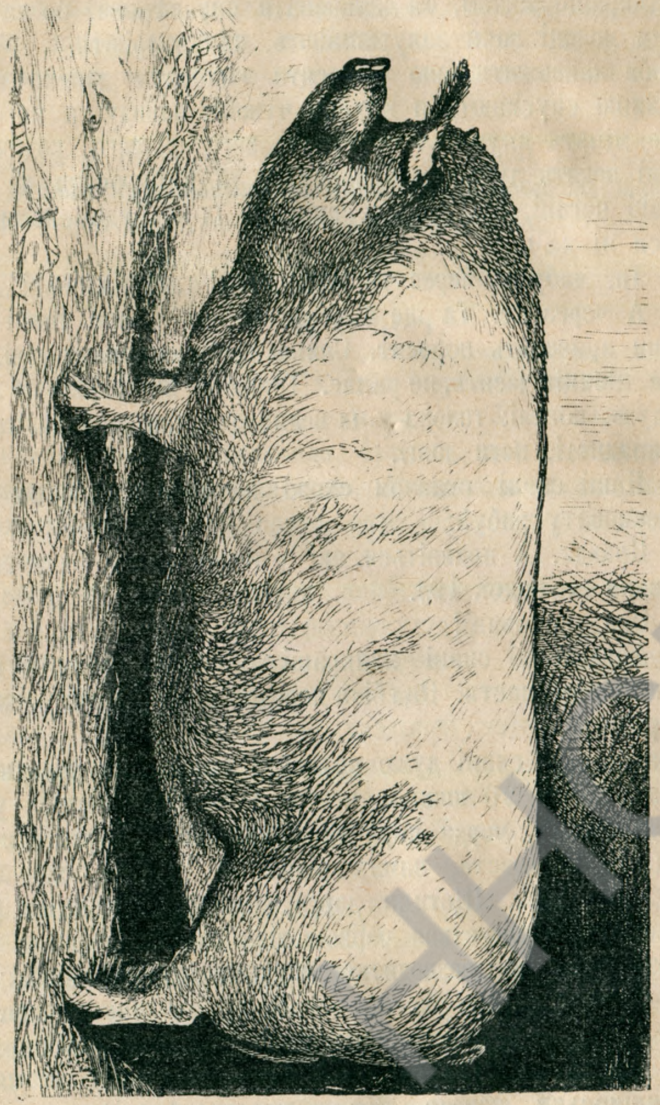
— Англійські свині найкращі на світі, вони бувають білої та чорної масти. Оця біла порода, що ви бачите, зветься **іоркширською**.

Іоркширські свині дуже великі й довгі; коли вгодуються, то важать пудів 20 кожна, а то й більше. Голова у цих свиней маленька, морда кирпата, вуха довгі, гострі й стирчать наперед. Шия товста, спина рівна й широка, хоч лягай, ніжки коротенькі. Щетина довга, та мнягка і така рідка, що між неї просвічується червоне тіло свині. Проте, ці свині не бояться холоду і розводяться скрізь по холодних краях; вони більше бояться спеки, бо на сонці у їх часом репається шкура. У нас в Россії по економіях є багато іоркширських свиней, скрізь можна купити поросят цієї породи на завід.

Беркширська порода теж родом з Англії, оце вона (малюнок 20).

Складом вона така, як і іоркширська, та ростом менча і чорної масти з білими ніжками і лисиною на лобі; другої

масти беркширські свині не бувають. Хоч ці свині й менчі за іоркширських, та вони швидче вгодовуються, невередливі на корм, не бояться ні холоду, ні спеки: через це кажуть,

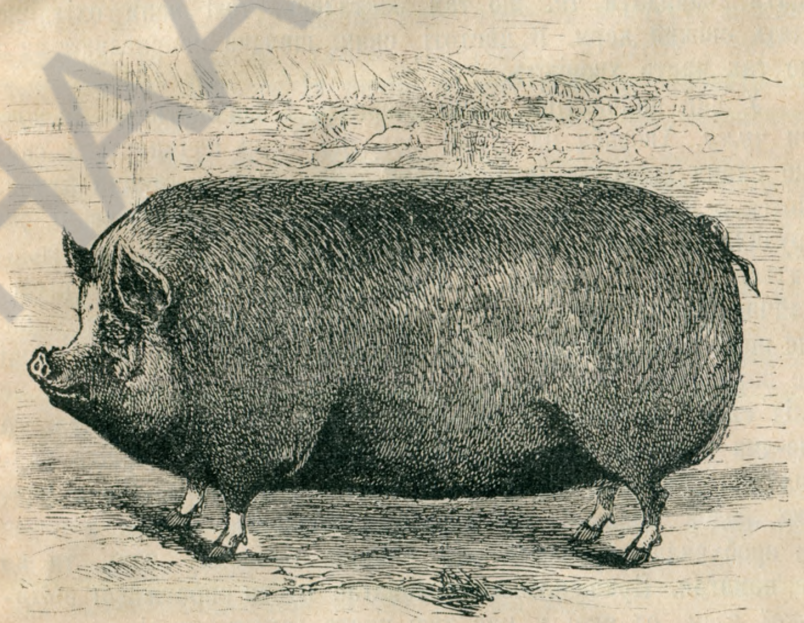

Малюнок 19. Кабан іоркширської породи.

що ця порода більше підхожа для наших дрібних хазяйств. Обидві ці породи дуже швидко виростають, скоро вгодовуються і добре передають дітям свій склад, свою натуру. Тепер дуже

вихваляють нову породу свиней, теж англійську, що зветься **тамворською**. Кажуть, що вона виведена з диких свиней; і справді, щетина на їй густа й груба, а масть червоно-руда. Свині цієї породи дуже винослив, скороспілі і швидко вгодовуються.

Хто держить багато свиней, тому безпремінно слід достати на завід кнурця англійської породи, а через кожних два годи знов брати свіжого, щоб не спускати його з його родичками. Тоді піде хороший завід свиней—свині будуть водити багато

Малюнок 12. Кабан беркширської породи.

гарних поросят, і кабани будуть швидко вгодовуватись і давати багато сала. Поросят англійських пород можна добути по всіх тих економіях, адреси яких я подав, коли говорив про жеребців, бугаїв та баранів.

Кабанів, котрі годуються на сало, треба годувати добре. Спершу їм дають кабаки (гарбузи), буряки, а коли вони вже розбехкаються, тоді їм дають ячмінь, кукурузу, просо, а як ця харч приїсться їм, то треба давати вареного зерна та пареної дерті. Кабанів треба раз-у-раз держати в теплі та

ЧИТЕЛЬНАЯ

в чистоті; що-дня треба чистити хлів, чи саж та стелити їм свіжу підстілку; тоді вони швидче вгодуються. Ви сами, мабуть, помічали, що свині любять чистоту, вони ніколи не каляють, не мочать там, де лягають.

— Та це так, а грязюку люблять!

— Вони люблять купатись, а не грязь; вони залазять в воду, щоб їх не кусала кузка, щоб не свербіло тіло, а коли нема води, то вони лізуть і в калюжу.

Корита, де дається свиням корм, треба раз-у-раз вичищати, викидати те, що там зосталось, тоді вони охітніше їдять свіжий корм. В чистоті свині швидче поправляються і не так часто хворіють.

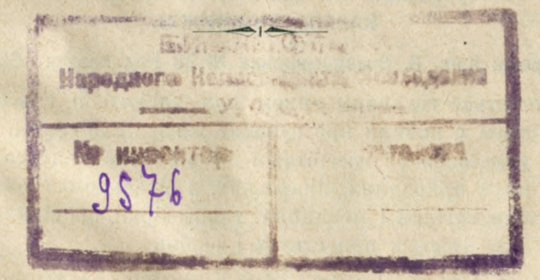
У нас найчастіше свині хворіють і здихають на *халеру* чи *чуму*. Хвороба ця дуже заразна, вона починається тим, що свиня перестає їсти й пити, ховається в темний куток. Потім в неї закисають очі, губи робляться сине-червоні, на грудях, на череві теж зьявляються червоні плями, зад волочиться, наче перебитий, і через скілька день свиня здихає; найчастіще ця хвороба нападає молодник. Од цієї хвороби у нас ще нема певних ліків, а через те треба пантрувати, щоб свині не заразились нею: коли в селі почали гинути свині, то не слід своїх пускати в черідку, треба їх держати дома, та що-дня чистити хлів і кропити його в середині чорною карболовою кислотою (продається вона в аптеці). Де-хто з учених людей називає цю хворобу сібірською язвою, а через те пробували прищеплювати свиням сібірську язву, та це не помагає. Прищеплювання помагає проти справжньої *сібірської язви*, од якої у нас теж часто гинуть свині.

Окрім цих хвороб, у свиней ще буває *крупка*, або *финна* хвороба. Часом у свиней під язиком можна побачити маленькі прищики; у цих свиней в мясі подекуди є біленька крупка, завбільшки як конопляне сімя. Учені люде довідались, що це зародки з глистів, що живуть в кишках. Коли мясо такої свині недоварять, або недопечуть, то у чоловіка в кишках з цієї крупки робляться глисти. Звісно, коли глисти заведуться у чоловіка, то вони йому дуже шкодять. Зародки цієї глисти з чоловічим калом знов попадають в живіт свиням, тут вони робляться глистами, перелазять в мясо і там знов робляться крупкою. Од цих глистів свині не здихають, отже

глистуваті свині погано їдять, не вгодовуються добре і мясо їх, як сказано, вадить людям. Ліків од цієї хвороби нема, отже треба пантрувати, щоб свині не їли чоловічого калу, тоді в їх не буде цих глистів.

Трихинна хвороба прикидається теж від глистів, та ці глисти такі маленькі, що їх і не видно. Вони теж живуть у свиней в кишках, а потім переходять в мясо і там кладуть свої зародки. Коли у свиней заведуться трихини, то вони слабують на животи, погано вгодовуються, отже не здихають. Коли-ж з свининою живі трихини попадуть в живіт чоловіка, то чоловік тяжко занедужає, а часом і вмре од тих трихин. Ліків од їх нема, а щоб вони не шкодили людям, то ніколи не треба їсти недовареної, або недопеченої свинини. Учені люде дізнались, що трихини заводяться у свиней від пацюків (щурів, крис); коли нема поблизу пацюків, то свині не слабують на трихини. Тим-то треба пантрувати, щоб пацюки не заводились по селах, бо окрім того, що вони роблять шкоду в хазяйстві, вони ще наділяють свиней цими глистами, а людей—чумою. На пацюків тепер продається по аптеках добра отрута, від якої вони слабнуть на тіф—гарячку, заражають одно одного і гинуть; на людей і на нишу животину той тіф од пацюків не переходить.

Шостого дня ввечері приїхали ми до дому. Довго після цієї подорожі Іван Карпович росказував сусідам про те, що він бачив на виставці та що чув від мене.

№ инвентаря
9576

Приймається передплата на 1910 рік

на українську, політичну, економичну і літературну газету
(рік видання пятий)

РАДА,

яка виходить у Київі що дня, окрім понеділків і днів після свят, українською мовою, по програмі звичайних великих політичних газет.

Особливу увагу РАДА звертає на місцеве життя провинції.

Передплатники, що підпишуться на газету на цілий рік і виплатять відразу або по частках цілорічну передплату (**6 руб.**), одержать **БЕЗПЛАТНО „УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК“ В. ДУБРОВСЬКОГО, під редакц. Ів. Стешенка,** вид. „Час“ 1909 р., ц. 75 к. і (замість обіцяного в початку року словарика В. Доманицького) брошюру Імператорської Академії Наук:

„Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатн. слова“,

а також **ЗА ДОПЛАТУ** 6 руб. можуть одержати **Словник Української мови,** зібраний Редакцією журнала „Кіевская Старина“, виданий у Київі в 1909 році під редакцією і з доповненнями **Б. Грінченка,** в 4-х великих томах, що продається по книгарнях за 8 руб. без пересилки (**СЛОВНИК ОДЕРЖАВ ВІД РОС. АКАД НАУК ПРЕМІЮ ІМ. КОСТОМАРОВА**).

Українська народня ілюстрована газета (другий рік видання)

СЕЛО

Ціна на рік 2 руб., на пів-року 1 руб. 10 к., на 3 м. 60 к.

Хто випише газету „СЕЛО“ на цілий рік, той дістане дурно додаток **КАЛЕНДАРЬ-КНИЖКУ.**

Адреса: Київ, В. Володимирська № 28 Ред. газети „СЕЛО“.

СЕЛО призначується головним чином для хліборобів і робітників. Воно подаватиме: статі й новини про сучасне життя на Україні, в Росії і за кордоном, з української і всесвітньої історії і письменства, артистичної творчости, з наук природних, лікарських, з сільського господарства, кооперації, техніки, гигієни і медицини, також вірші, оповідання, ілюстрації при статях і осібні.

СЕЛО буде містити дописи з сіл і міст, звертаючи особливу увагу на рух освітний і економічний на селі; даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціалистів, господарські, юридичні й лікарські в справах економічних і просвітних.

Вийшли з друку такі видання:

I. Кобзарь. *Т. Шевченка.* Друге видання „Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С.-Петербурга“ та „Благотворительнаго Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ“. С.-Петербургъ. 1908. На веленевому папірі з 3-ма портретами поета—**3** руб., на простому папірі—**1** руб. **50** коп., на простійшому папірі з життєписом поета—**60** коп.

II. Видання «Благотворительнаго Общества изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ».

№№		ЦІНА (коп.)
1.	Корыстни звирятка (кажанъ, ижакъ та критъ), *О. Степовыка* (видання друге, з 3 малюнками)	3
* 2.	Про городыну, *О. Степовыка* (выд. друге)	5
3.	Молодыча боротьба. *Ганны Барвинокъ*	1
4.	Орыся, *П. Кулиша* (з 4 малюнками)	2
5.	Вирна пара, *Ганны Барвинокъ*	3
* 6.	Бжильныцтво (выд. друге, з 23 мал.) *Ф. И. Немоловського*	10
7.	Оповидання про Антона Головатого, *М. Комаря* (з 5 мал.)	5—10
8.	Оповидання про Тараса Шевченка, *О. Конiського* (з 3 портрет. и 1 малюнк.)	2—5
* 9.	Розмова про сельске хазяйство, кн. IV. Виноградъ, *Е. Чикаленка* (выд. друге, з 13 мал.)	6
*10.	Розмова про сухоты на рогатій худоби, *С. Ваганова*	3
11.	Выговщына, *П. Кулиша* (з портр.)	2—5
12.	Оповидання про Богдана Хмельныцького, *М. Комаря* (з 3 портр. и 5 малюнк.)	8—15
13.	Від чого вмерла Мелася (про дифтерит), *Г. Коваленка* (вид. 2-е)	5
14.	Оповидання про Ивана Котляревського, *Б. Гринченка* (з 1 портр. и 2 малюнками)	3—5
*15.	Розмова про сільське хазяйство, кн. III. Сіяні трави, *Е. Чикаленка* (видання трете, з 10 малюнками)	6
16.	Добра порада. *М. Загирни* (про скаженыну, выд. друге)	3
17.	Оповидання про Евгена Гребинку, *Б. Гринченка* (з портретом)	3—5
*18.	Про пошести або лыхи хвороbы, *В. Имшенецького* (выдання друге)	3
*19.	Розмова про сільське хазяйство, кн. II Худоба, *Е. Чикаленка* (вид. четверте з 20 малюнк.)	8
20.	Розмова про сільське хазяйство, кн. V. Сад, *Е. Чикаленка* (вид. друге, з 36 мал.)	10
21.	Хто робыть, той и мае (про Гарфильда)	6
*22.	Розмова про сільське хазяйство, кн. I. Чорний пар та плодозмін, *Е. Чикаленка* (вид. пяте, виправл. і доповн., з 6 малюнк.) 1-е изданіе одобр. Учен. Ком. М. З. и Г. И. и допущ. М. Н. Пр. въ библ. учит. семин., въ учит. библ. начальн. учил. и въ народн. читальни и библіотеки. Премировано Харьк. Общ. Сел. Хоз. большою серебр. медалью.	5
23.	Мудрый учытель (оповидання про Сократа, з 2 мал.), *М. Загирни*	5
24.	Якъ выгадано машыною йиздыты (выд. друге, з портретомъ Стефенсона), *М. Загирни*	3
*25.	Якъ дбаешъ, такъ и маешъ (про господарство), *М Ганька*	3
26.	Наймычка, поема *Т. Г. Шевченка* (з 30 мал.)	3—10
*27.	Прыгода на хутори, *О. Русова* (метеорологія, з 18 мал.)	5
28.	Божа искра, оповидання про Рафаэля. *С. Русовои* (з 15 мал.)	5—10
29.	Катерына, поэма *Т. Г. Шевченка* (з 15 мал.)	5—10
30.	Ходимо за Нымъ, *О. Конiського* (з 9 мал.)	5—10
31.	Винокъ (чытанка), *О. Билоусенка* (з 120 мал.)	35—60
32.	Сильськи прыгоды (про выпасы), *Т. Рыльського*	5

НСГБ

№№		ЦІНА (коп.)
33.	**У дытыны головка болыть—у матери серце** (як годуваты та доглядаты малыхъ дитей), *Г. Задеры*	5
34.	**Пидъ землею**, опов. про шахты (выд. 2-е, з 8 мал.), *М. Загирни*	12
35.	**Оборонець покрывдженыхъ**, опов. про Линкольна (з портр.), *М. Загирни*	10
36.	**Мале та розумне**, опов. про мурашокъ (з 2 мал.), *П. Е.*	8
37.	**Середъ выноградаривъ пивденнои Франціи**, *С. Русовои* (з 10 мал.)	6
38.	**Якъ видкрыто Новый Свитъ**, *Д. Дорошенка* (з 7 мал.)	6
39.	**Товариські крамниці**, *В. Доманицького* (вид. друге, виправлене)	6
40.	**На громадській роботи** (про П. Кулиша), *Д. Дорошенка*	3
41.	**Первоучители славянськи**, *А. Ст—го*	5
42.	**Права що до выборивъ**, кн. I. *К. Квиткы*	5
43.	**Права що до выборивъ**, кн. II. *К. Квиткы*	
44.	**Петрусивъ сонъ**, *М. Левицького*, вид. друге	
45.	**Вжитки селянські по Полтавщині**, *В. Василенка*	
46.	**Український букварь**, *С. Русовои*	
47.	**Початки науки про права конституційні**, *К.*	10
48.	**Як люде живуть у Норвегії**, *С. Р.*	8
49.	**Оповідання про Вука Караджича**, *А. Веретельника.*	6
50.	**Смерть за правду** (про І. Гуса), *В. Доманицького*	
51.	**Про старі часи на Україні**, *М. Грушевського* (з 40 мал.).	20
52.	**Про народоправство**, кн. I., *А. Снаренка*	6
53.	**Як розвести на піску сосновий бір**, *П. Бородаєвського*, (з мал.)	10
54.	**Про химію**, *Вас. Мазуренка*, (з малюнками)	15
55/а.	**Ветеринарні поради**, кн. I—„Зверхні хвороби", *В. Корольова* (з малюнками)	12
55/б.	**Ветеринарні поради**, кн. II—„Хвороби на копити". *В. Корольова* (з малюнками)	10
55/в.	**Ветеринарні поради**, кн. III—„Хвороби шкури", *В. Корольова* (з малюнками)	8
55/г.	**Ветеринарні поради**, кн. IV—„Внутрішні хвороби" *В. Корольова* (з малюнками)	12
55/д.	**Ветеринарні поради**, кн. V—„Пошесті на худобі", *В. Корольова* (з малюнком)	12
*55.	**Скотолічебник (Ветеринарні поради)** — всі 5 книжок вкупі, з додатком (з 40 малюнками), *В. Корольова.*	50
56.	**Про Павла Грабовського**, *Гр. Сьогобочнього*, з портр.	6
57.	**Про кредітні кооперації**, *С. Бородаєвського*	7
58.	**Роберт Овен**, *М. Кулжинського* (з портр.)	8
59.	**Клопіт у селі Білашівці**, *Г. Коваленка*	4

Книжки, визначені зіркою *, ухвалені „Министерствомъ Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ", за-для нижчих хліборобських і садівницьких шкіл.

Члени товариства, що заплатили внесок за останній рік, дістають без плати всі видруковані в тім році видання товариства.

Главные склады изданій Общества: въ Спб. (6-я рота д. 20, кв. 22, у А. Ф. Кащенко), въ Кіевѣ—въ книжн. маг. „Українська книгарня" (Безаковская, 8). и „Літер. Наук. Вістника" (Б. Владимірская, 28), въ Харьковѣ—въ книж. маг. „Українська книгарня" (Рыбная, 25).

НЕ ОБНАН

ННСГБ НААН

ДНСГБ УААН
Dh0011188